

Benedek

—
Czeczil

levelei

N.M.

246598

CZECZIL

LEVELEI.

ÉLETBÖLCSELETI OLVASMÁNYUL

KÜLÖNÖSEN A HÖLGYEK SZÁMÁRA.

IRTA:

BENEDEK ALADÁR.

(NÁRAY IVÁN.)

PEST, 1872.

AIGNER LAJOS.

CZECZIL

LEVELEI.

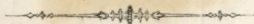
ÉLETBÖLCSELETI OLVASMÁNYUL

KÜLÖNÖSEN A HÖLGYEK SZÁMÁRA.

IRTA :

BENEDEK ALADÁR.

(NÁRAY IVÁN.)

PEST, 1872.

AIGNER LAJOS.

246598

PEST, 1872

FANDA ÉS FROHNA KÖNYVNYOMDÁJÁBÓL.

GRÓF

TELEKY SÁNDORNÉ

SZÜLETETT

GRÓF

TELEKY JOZSEF

Ő MÉLTÓSÁGÁNAK,

A

MAGYAR NŐKÉPZŐ-EGYLET BUZGÓ ALELNÖKÉNEK

S A

NEMESKEBLŰ HONLEÁNYNAK

ajánlja

A SZERZŐ

CZECZIL LEVELEI.

„Tíz ember közül kilencz lesz olyan, azaz : jó
vagy rossz, a milyenné a nevelés teszi.“

Locke.

„Öröktől fogva nem hallatott, hogy valaki vakon
született embernek szeméit megnyitotta volna.“

Biblia,

I.

Kedves barátom! — Mióta elváltunk, ez idő alatt is gazdagodtak tapasztalásaim, melyekről még együttlétünk és találkozásaink alkalmával oly szívesen csevegtem önnel. Mindennap aránytalanabb mérvben erősödik meg bennem a hit, hogy az élet hasonlít a tőkészerzéshez, mely csak akkor kezd fölfelé szökni eredményeiben, midőn már jó része a tőkének meg van szerevezve. Ekkor minden garas garast szül önmagától, és a tulajdonos minden megerősítés nélkül élvezi, — ha élvezheti -- az ebből merithető gyönyöröket. Csak-hogy — és e gondolat igen leverő! --

rendesen nem élvezi, nem élvezheti; mert addig, míg ide jut, az életerő is elfogy, elszáll, s az enyészet közelebb van hozzá, hogy sem azt kincseivel el tudná kápráztatni; megvesztegetni meg éppen lehetetlen. Így vagyunk, nézetem szerint, mi egyesek az élettel, tudományunkkal és tapasztalatainkkal is, kedves barátom. Jövünk, megyünk, látunk, tanulunk, tapasztalunk, és mire e gyűjtött apró kincsekkel — melyeket annyi verejték, könny, vér, boszuság s imádság által nyerünk meg legtöbbször — a bölcsesség — a tőke — egy szilárd részének birtokába jutunk: már akkor talán éppen ama sok verejték, könny, vér, stb. által fölemésztve, — életünk napja is alkonyra jár és kínosan szerzett kincsünk csak újra tehetlen nyomorúságunkat juttatja eszünkbe, fülünkbe sugva a legborzasztóbb ígéket, melyek így szólnak: „ember! minden küzdelmed haszontalan!” Mondja tehát, kedves barátom, ha nem így

vagyunk-e igazán ? és van-e hát remény, hogy másképen leszünk valaha ? Ön meg fog bocsátani, hogy a távolból első levelemet is mindjárt ily sötét eszmékkal kezdem betölteni ; de ön már ismer engem s tudja, hogy szeretek eszmélkedni, és szeretek önnel ily komoly témákról értekezni. Azért ne rösteljen ez eszmékről néhány sorban megemlékezni, és mondja el, kérem, őszintén (mint ön előttem szokta) nézeteit e tárgyban. Mondja el, kérem : nem szomorú-e az élet, ha azt egészben, mint fogalmat, képet, vagy eszmét tekintjük ? nem is véve föl az — időnkben annyira jelentékeny befolyást gyakorló — anyagi előnyöket, vagy hátrányokat, mik mindenesetre még szomorubb arczot kölcsönöznek e képnek. Vegye csak úgy, kedves barátom, a mint talán leginkább lehetne : vegye csupán erkölcsileg. Mert hogy valaha az anyagi ellentétek ki lesznek némileg egyenlítve, azt inkább elhiszem. De —

mondom — vegye pusztán erkölcsi, szellemi életünket. Nem-e üres vergődés-e az csupán? mely alatt különböző vesszőparipákon nyargalunk különböző czélok felé, mely czélok azonban vagy elérhetlenek, vagy oly tisztán állatiak, hogy azokért születni, élni és fáradni valóban lealázó ránk, emberekre nézve. Hisz mi emberek oly ideális ösztönökkel, magasabb hajlamokkal s ezek következtében oly nagy igényekkel vagyunk felruházva a természet által, hogy ha ma akarnának bennünket az állatok országába sorozni: talán világforradalmat ütnénk önmagunk ellen, és képesek volnánk egytől-egyig meghalni inkább, mintsem e gyalázatos bélyeggel öntudatunkban egy perczig is tovább élni. Hisz ha ez így van, hogy t. i. mi állatok vagyunk, és semmi több, akkor mit akar köztünk a civilizatio, e nagy panoráma, melyben tudomány, művészet, államipar ezerféle változatban tükröződik, szülve milliónyi érdekeket, melyek em-

bert ember ellen lázitanak és megfosztják őket ama csöndes, érzéki örömöktől is, melyeket az állatvilág oly zavartalanul élvezhet? Valjon nincs-e igaza Rousseau-nak, midőn a civilisatiót mintegy az emberiség átkának nevezve, egyszersmind a természeti állapothoz való visszatérést tartja fenn egyedüli mentségül a végső nyomoruság ellen? Látja, kedves barátom, hogy nemcsak az én agyamban fogantak meg e nyugtalanító eszmék s hogy ezek felől oly nagy szellem is elmélkedett, mint milyennek Rousseaut a művelt világ beismeri. Oh szóljon tehát ön keveset e tárgy felől és bizonyítsa be valamennyire, hogy jó uton haladunk, azaz : hogy van remény, mikép amaz óriási aránytalanságok, mik a velünk született szellem igényei és az ezeknek megfelelő eszközök s képességek hiányában lelik kifejezéseiket — valaha összefolynak, kiegyenlítik egymást s hogy végre kínos-keserves küzdelmeinknek valódi célját

meg fogjuk találni egykor, bármi későre is!

Látja, ily eszmékkal foglalkoztam, midőn leültem, hogy önnek ígéretemhez képest, megírjam az első levelet. Ám ne vélje, hogy gondolataimnak ily irányt holmi classikus munkák olvasása, vagy épen Rousseau vallomásainak reminiscentiája kölcsönzött. Az eszme egyenesen az én szűk agyamból merült, mint oly forrásból, melyet az élet s legutóbbi közvetlen tapasztalásaim nyitottak meg éles karmaikkal s melyet nem lehetett s talán sohasem lehet többé elzárni úgy, hogy fel ne bugyogjon olykor, kénköves, fojtó gőzkört lehelve szét, mitől a kedély elveszti láterejét s a phantasia vigyorgó ördögöket tánczoltat még a rózsákkal tarkálló szőnyegeken is, mely nyughelyünk előtt terül el. Oh, édes barátom, szabaditson ki ez iszonyu sötét világból! Ön a multakban oly vidám fénynyel tudta bevonni olykor a legsötétebb

képeket is s oly emelkedett megnyugvással tudott beszélni az élet nyomorúságairól, hogy lelkem önkénytelen tapadt az ön hitéhez, mely egy csalhatlan világszellem bölcs uralmában látszott horgonyát vetni. E horgony önnél a s z e r e t e t volt, de mely most, e perczen, előttem oly kevésnek, oly erőtlennek látszik, melyet talán az első hullámtorlat, mint könnyű pelyhet a szél, fogna magával sodorni, csúfot űzve ama bölcs világszellem intéző uralmából. Engedjen meg gyöngé okoskodásomért, de én a „szeretet“-et most már nem látom eléggé megfelelőnek az emberiség megváltására. Hogy szeressük felebarátunkat, arra nem kényszeríthet senki bennünket s ama sok állati indulat, melyek általában mindnyájunk öröksége, még attól is visszatart olykor, hogy felebarátunk szeretetét viszonzozzuk. De még a jobbaknál is ott van a versenyek s az érdekek számos neme, melyek össze-

ütközésbe jöven egymással — mint az másként nem is lehet — legott kész az önzés, e mindent fölfaló moloch, és az ember ismét elveszti az egyensúlyt, melyen a kölcsönös megosztás, vagy épen lemondás által a felebaráti szeretet nyugszik. Szóval: én azt hiszem, hogy a szeretet csak parancsszó, csak törvény alakjában végezheti jótékony hatását köztünk, melyet azonban — mint minden törvényt — titkos rejtek által ki lehet játszani, el lehet árulni, s mely titkos, igen is titkos rejtekben s önkben vannak fölállítva. Nem, a szeretet nem vált meg már bennünket, szerintem, és valamely szükség, valamely erős kényszer kellene, hogy támadjon, mely míg a szeretetet önkénytelenné változtatná át, egyszersmind egymás támogatására, egymás védelmére utalna bennünket mindenkép! De hol van ez? és lehet ilyen erő? E kérdésekre feleljen, kérem, ha tud, és én örökre hálás leszek ön iránt ama

nagy jótékonyságért, mi e feleletekből
netán reám fog háromolni.

És most — isten önnel! Kedélyem
oly levert, izgatott, s agyam oly zür-
zavaros epillanatban, hogy kellemesebb
tárgyakról úgy se tudnék csevegni
önnek. Igérem azonban, hogy következő
leveleimben vidámabb és csevegőbb
leszek, a mint ezt ön kívánta tőlem,
midőn elváltunk. Félek, hogy e levél
kissé már is kifárasztá önt; vagy éppen
unalmát kelté fel s talán hamarabb
csalt álmodot szemére, mint az különben
sikerült volna. No de mindegy! Ön —
mint panaszlá egykor — ugyis nehezen
tud elaludni s e szerint mégis némi
jótékonyságot követtem el talán önnel,
miért ön hálás szokott lenni. Legyen
tehát hálás és — vigasztaljon meg
feleleteivel. Különben álmodják szépe-
ket! »Az álom — mint ön oly gyakran
mondá — az egyedüli menhely, hol az
élet nyügei nem nyomnak s hol ha
bukunk is: legalább rendesen föléb-

redünk s reá boldognak érezzük magunkat.« Ugy-e hogy szóról-szóra így van? Látja! Én azonban azt teszem még ehhez, hogy vannak álmok, melyek az életet még irtóztatóbb alakban festik s mintegy folytatják; és ezekből aztán a fölébredés sem épen boldogító. De ön — mint szintén megjegyzé olykor — nem szokott ilyeneket álmodni. Ez nyugodt lélekre mutat, melylyel én, rövid, de szomorú multamnál fogva, nem dicsekedhetem! — Ez okozza álmaink különbségét. — Álmodja tehát szokott álmait! Én is lenyugszom nemsokára; az éj közelgni látszik; talán én is álmodni fogok valamit már egyszer, a mi szép és kellemes! Ugy-e hogy szívéből kívánja ezt nekem? Köszönöm! de alkalmasint hiába. . . Sorsom irigyebb s erősebb az ön kívánságainál.

Isten önnel!

VÁLASZ.

I.

Kedves barátnőm! Nem várok egy pillanatot sem s mielőtt lenyugodnám, hogy szépeket álmodjam, felelek az ön kedves s nekem valóban sok örömet okozott tartalmas levelére. Sokkal jobban esett nekem, hogy — bármily nagyra becsüljem is önt — első levelében már oly komoly s őszinte szellemenben kezdé közölni velem gondolatait s érzelmeit, a helyett, hogy — mint a nők általában szokták s a mi szintén jól van — pusztán enyelgő csevegéssel töltötte volna be a lapokat, a mire

későbbben is ráérünk, ha tárgyainkból kifogyunk csak felületes, napi élményeinkről fog kelleni valamit elbeszélni, hogy a levél tele legyen. Tehát kezdem az ön levele végén; mert én az utolsó benyomást tartom mindig a legélénkebbnek, s mert ehhez képest el fogja hinni, hogy én is őszinte akarok lenni válaszómban, másként pápaszemes philosophhoz méltóan elől kezdeném és betüről-betüre, passusról-passusra mondanám el hideg, chablon-szerű reflexioimat. De nem. Én igaz akarok lenni ön iránt, mint voltam egész életemben mindenki iránt, kívül érzelmet cseréltem s becsülést váltottam. Lelkemben a legélénkebb — mert legvégső — benyomást az ön levelének záradéka képezi, mely álmokról beszél. Tehát ön nem álmodik soha szépet és kellemest? És ennek okát ön „rövid, de szomorú múltjában“ keresi? Mentse fel magát valahára, kérem, e hamis önvádak alól. Ha e vádak igazak vol-

nának, úgy én most nem leveleznék
önnel, vagy legalább nem kértem volna
fel oly melegen, hogy maradjunk jóba-
rátok s levelek által legyünk egymáséi
továbbra is. Ha e vádak igazak volná-
nak, úgy én nem tanultam volna meg
önt becsülni, szeretni és mindent elkö-
vetni önért, mi önnek örömet, nyugal-
mat, meglegedést szerez. Nem tarto-
zom ama philanthrop regényírók sorába,
kik az egyén vétkeit — még e vétkek
közepette is — a társadalom nyakába
aggatják; sőt annyiban tévesnek tartom
ez erkölcsi tant, a mennyiben e tör-
vény mindenkit felszabadít a bűnök
szabad gyakorlatára, és még csak külön
helyet se jelöl ki e bűnösök számára
a társadalomban, sőt teljes fölvételre
ajánlja őket nekünk, kiknek a köteles,
kiszabott erkölcsök tojásai közt kell
lépdelnünk, hogy meg feleljünk amaz
igényeknek, melyek nélkül csakugyan
nem volna rend, nem volna szilárd tár-
sadalom. Legyen aztán akár egy Hugo

Victor ez erkölcsi elvek élén: én minden más egyében meghajlok e nagy ember előtt, de ez irányban legalább nem fogok vele haladni soha. Itt a felebaráti szeretet elve — mely szent! — csupán némi elnézést, jóakaratot és támogatást követelhet, de azt nem kívánhatja, hogy az egészséges testbe — és ez a józanul rendszeresített társadalmi élet — oly anyagot vegyünk fel, mely annak minden léterét bemételyezi és fejlődését bármily kicsinyben is megakadályozza. Társadalmi élet nélkül pedig nincs fennmaradás, nincs nyugalom, nincs megelégedés. Ez alapelvben minden józan értelem régen megnyugodott és megnyugszik ma is. Ebben gyökerезik az egyén viszonya a tömeghez, és e viszony felforgatása képezi amaz elkerülhetlen büntetést, mit a nagyobb erő a kisebb ellenében okvetlen kell, hogy gyakoroljon s mit már az ó világ egész maig a tragédia elméletében a Nemezis gyanánt szerepeltet. Ezekből

láthatja tehát, kedves barátnőm, hogy ily dolgokban nem vagyok elfogult s hogy midőn a saját — maga iránt táplált önvádakat hamisaknak bélyegzem: a legerősebb meggyőződés és igazság érzete szól belőlem. Ön tehát, ezek szerint, álmodhatik szépet és kellemest. Hisz ön már végezett szomorú multjával és a biblia szerint is: a pásztornak kedvesebb volt az elveszett, de ujonan visszakerült bárány, mint az egész nyáj; és a tékozló fiú bűnbánó megtérése kiengesztelé a jó apát, ki örömében ünnepet rendelt el a házban. E bölcs példák — mint a bibliában mindannyi — a társadalmi élet kivételesebb viszonyait jelképezik s az ezekből származó vonatkozások annyira törvényesekké váltak, hogy nincs oly fölvilágosult ember, ki meg ne hajolna saját belátásával is e vonatkozások törvényessége előtt. Ön tehát — ismételve állítom — álmodhatik szépet és kellemest, ép úgy, mint én, vagy bárki

más, a ki jelenében nyílt arczczal, vagy másként: a kiszabott, józan erkölcsök gyakorlatának öntudatával nézhet a társadalom szeme közé. Ez nem probléma többé; legalább nem azok közt, kik megérdemlik figyelmünket s kiknek antagonistái (ellenesei) nélkül épen úgy fennállhatunk a társadalomban, mintha ezek nem is léteznének. Azért csak álmodják ön szépet és kellemest, és én hiszem, hogy ezután fog is álmodni ilyeket. Ön nem tartozik különben sem azok közé, kik tévedéseiket öntudattal követték el s vétkeikkel mintegy megalkudtak, és szerződésre léptek. Ön már gyermekleány korában idegen kezekre jutva, úgy lépett a világ piaczára, mint az új kereskedő, ki czikkei kelendőségéről mások által már jóelőre figyelmeztetve lett ugyan, de nem ám a hamis pénzekre és ezek ismertetőjeleire. Ön hamis pénzért adta el mindenét és tönkre jutott. Ekkor kezdett eszmélni csak s a sárból,

hová nyomora sodorta, ki akarván minden áron gázolni, megragadta az első alkalmat s elfogadta a kezet, mely onnan kivezetni ígérte önt. Ez megtörtént s ön csakhamar ismét azt vette észre, hogy nem ugyan a sárban, de oly légkörben él, mely annál alig volt enyhébb s vigasztalóbb. „Élni szabadon, vagy meghalni!“ — szólalt fel önben is a nemes, legfőbb ösztön, és ez élet-halál-tusa közt, szerencséjére föltalálta a módot s eszközt, melyet lassankint megszerezve, megmenekülhetett, a mint azt a törvények is segítették. Ön elvált férjétől és munkája, képzettsége után élt szabadon. Ekkor ismerkedtünk meg véletlenül s ekkor kezdtem önt becsülni, szeretni. Hála önnek az órákért és napokért, melyeket velem töltött! Ezek voltak életemnek talán legszebb órái és napjai! Ön is megismert, becsült és szeretett, és vallja meg kérem, hogy ön is boldog volt! Szerelmünk tiszta, szabad és önzetlen

volt, mint valaha Árkádiában a pásztoroké lehetett. De épen ez okozta, hogy el kellett válnunk. Pedig talán mi még nagyon sokáig boldogok lettünk volna! Oh, ez az átkok átka! Szegények voltunk mindketten, nagyon szegények. Ön is másokhoz kötve állásánál fogva, melyhez hasonló nem kínálkozott; s én is hivatásomnál fogva a fővároshoz csatolva, hol egyedül várhattam némi támogatást pályámon — el kellett örökre válnunk, mert urnőjének családjával távol vidékre kellett önnek utaznia, hol most állandó lakásuk van. Én magamévá akartam tenni önt egész életre, de ön sokkal jobban szeretett, hogy sem elfogadta volna kezemet, jól tudva, hogy nagyon szegény vagyok és hivatásom iránti becsvágyam sokkal erősebb, hogysem ha maholnap le kellett volna arról csak részben is mondanom, én boldog lehettem volna igazán. És önnek teljesen igaza volt, mert bármennyire szeretnünk volna is egymást, becsvágyam tel-

jes betöltése nélkül sem én, sem ön nem lettünk volna egészen boldogok. Ön azért nem, mert én nem lettem volna boldog; s én nem, azért is, mert tudtam volna, hogy a legerősebb lemondásom esetén se fogta volna elhinni ön, hogy e lemondás nyugodt. Akkor nem beszéltünk erről; csak úgy cselekedtünk, mintha beszéltünk volna már. Hisz ön annyira ismert engem, hogy jobban csak én ismertem — önt. Fogadja tőlem utólag e vallomást és hálám ismételt kifejezését, mindjárt ez első levélben a távolból. Ezzel tartoztam önnek, s ha igazán szeret, úgy nem fog e tárgyról nekem egy betűt sem írni soha. Nekem mindezt legalább le kellett írnom, mert ez által megkönnyebbülve érzem magam s mert tudom, hogy önnek is jól fog esni. Elválásunk utolsó órája kezekedik erről. Tisztább élvezetet még nem nyújtott nekem ez életben misem! Ne rontsa el tehát kérem, e tiszta élvezet utóhatását, mely

letörölhetlen fényes képeket rajzolt lelkem sötét színlapjára! Ne szóljon erről többé egy szót sem, s ha lehet: feledjük el mindketten.

Meri-e még állítani, hogy ön nem tud szép, kellemes álmokat álmodni? s hogy ujjászületett, szép lelke folyvást a multak árnyképeivel tud csak bajlódni? Ön okos és be fogja látni, hogy ez csak erőszakoskodás önmaga felett s hogy ha még oly bünt követett volna el a multban: ön azért eléggé megbűnhődött ama hosszas s fájdalmas vezeklés és könnyhullatás által, melynek oly sokszor én is komor tanuja valék. Ön megtisztult, mint salakjától az arany. az élet heves küzdelmeiben, s talán most százszorta tisztább, mint azok, kik e heves küzdelmeken soha em mentek keresztül.

S most áttérek levelének többi tartalmára s ha e tárgy felett sokáig időztem, annak egyedüli oka, mert nagyra becsülöm önt, és meg akartam győzni

képzelt bajának oktalanságáról. Hiszem, hogy sikerült.

Kedves levelének többi tartalmára nézve szintén sok mondani valóm van, s ha e levél kissé hosszúra nyúlik, ne csodálkozzék azon s ne vegye rossz néven. Igérem, hogy jövőre rövidebb leszek. Ha tán kifáradt, vagy kifárad e levél olvasásánál, úgy inkább tegye le kérem s később, vagy holnap vegye elő. De higgye el, hogy nem lehetett s nem lehet rövidebben írnom ezuttal. Ép oly témákat adott élém ön, melyekkel örömet foglalkozom és foglalkoztam mindig s melyeknek fejtegetésével tartozom talán másoknak is, kik méltán elvárhatják ezt tőlem, mielőtt pályámon tovább haladni engednének. Én költő volnék s az igazi költőnek tisztában kell lenni mindoly kérdésekkel, mik nemünk haladásának föltételeit s úgy az egyén, mint az egész emberiség boldogulását foglalják magukban. Az igazi költőnek ismernie kell nemcsak a

világtörténelmet és a kort, melyben él, de egyszersmind a jövő messzeségébe is be kell tudnia hatolni és megteremtenie a legfelsőbb színvonalat, a melyre s a meddig az „ember“, mint elvont s mint társadalmi lény, összestehetőségeivel eljuthat s melyen túl minden küzdelme haszontalan. Mert mióta a számtan és természettudományok felismerték az arányok törvényét, azóta az emberi tehetségek kiható erejét is arányokhoz lehet kötni, melyeknek teljes mellőzése minden positiv törekvést romba dönt s minden czélt aláás. Életünk minden rugója pedig létező (positiv) törvények alatt állván, nem szabad, hogy törekvéseinket a vak hit, természetfölötti erők, szóval: valamely képzelt és nem ismert hatalmak kormányára bizzuk s magunk fölé oly megfoghatlan végzetet alkossunk, melynek, ha épen tetszik, minden eddigi alkotásunkat egy szép napon, minden felelőség terhe nélkül felforgathatja. Nem

szabad tehát erőnket túlbecsülni s megnyugodva az öröktitkok változatlanságában, meg kell keresnünk az arányt, melynek segélyével megtaláljuk egyszersmind a pozitív czélt, melyet mintegy körülhatárolva, azon belül lehető boldogulásunkat is lassan, de annál biztosabban elérhetjük, ha azért munkálni kedvünk és akaratumk lesz. E kedvet és akaratot azonban amaz új és általános irány a törekvéseinknek — melyet e szó: „civilisatio“ alatt együttes fogalomban birunk — kötelességeivé teszi az egyénnek, mint társadalmi lénynek. Elvont értelemben tehát az „ember“ csak mint szabad lény, „szabad egyén“ szerepelhet, ki a társadalomtól nyerve minden jogot és előnyt, annak e jogok és előnyökért némi szolgálattal tartozik, mely szolgálat egyrészt szabadsága ama részének lemondásában áll, mely a mások jogának tiszteletben tartására vonatkozik, s másrészt amaz áldozatok meg hozásában, melyek nélkül

társadalmi uton előhaladás nem is képzelhető. S ha valahol, úgy itt tűnik ki legélesebben a civilisatio jelen irányának tarthatlansága és innen merítette Rousseau is visszaszám elméletét ez általánosan megindított törekvésekkel szemben. Lételünk tehát az eddigi irány értelme szerint legelső rangban jogalappon nyugszik, és pedig oly szerződési jogalapon, melynek föltételeit az erősebb fél mindig megszegheti, a nélkül, hogy e miatt méltó elégtételt vehetne tőle valaki. Ez értelemben pedig — miután e szerződés a „társadalom“ és „egyén“ közt áll fenn — az egyén joga, szabadsága aránytalanul nagyobb korlátozást szenved, miknek kellő biztosítása nélkül nem képzelhető megállapodás, oly megállapodás tudniillik, mely erőink arányához és használatához képest a boldogság czélját foglalja magában. Ez aránytalanságból természetesen folyik aztán a gyöngébb fél jogfelbontása is, és általában e felbom-

lások képezik a nyomor és elégedetlenség ama szomorú képeit, melyek míg köztünk meg-megújulnak, addig nem lesz megelégedés e földön és addig egy lépést se haladtunk ez irányban kitüzött s a civilisatio által szentesített célunk felé, mely az »egyén« szabadságában leli nagy idők óta legelső életföltételét. Látja, kedves barátnőm, ennyiben osztom én is Rousseau elveit s én se látok ez irányban biztos jövőt az emberiség boldogulására nézve, de azért nem esem kétségbe. Ez irány, erős hitem szerint, módosulni fog mielőbb, azon az alapon, melyen megindult, de azon az alapon visszafelé, míg megtalálja — mint már mondtam — ama kellő arányt, mely természeti ösztöneink törvényei szerint külső s belső vágyaink lehető érvényesülését segíti elő s alkotja meg, bizonyos, meghatározott korlátok között. E korlátok azonban nem szabadságunk kényszerű föladásából többé, de szabadakaratunk

bölcsességének önkéntes lem ondásából
fognak eredni, mely az »ember«-t erői-
nek ismeretére s az ezekből várható
legfelsőbb örömök öntudatára vezeti
vissza. Oh mert e legfelsőbb örömök
napjainkban — és épen a civilisatio
túlkapásai miatt — nincsenek megha-
tárolva és igaz, természeti alapra fek-
tetve, s ezért nem is lehetnek kielégítve,
mig e téves irány lesz uralkodó. Kell
tehát csakugyan, hogy ez iránynyal
előbb-utóbb szakítson az emberiség s
visszatérjen azon az uton, melyen idáig
jutott, a természeti alaphoz, annyira,
hogy önmagára ismerjen s ez által
hozzá jusson ama valódi eszközökhöz,
mik véges életének örömeit kell, hogy
megalkossák. Mert bár állatoknak csak-
ugyan nem szeretnők vallani magun-
kat, de isteni crőt se szabad magunk-
nak tulajdonítani. Bármennyire is sértse
olykor, kedves barátnőm, büszke, me-
rész szellemünket e tehetlenség, de
ezzel meg kell alkudni tudnunk s akkor

küzdelmünk éppen nem haszontalan. A »cél«-t önmagunkban s nem kívülünk kell keresnünk, és el fogjuk érni. Akkor küzdelmünk nem haszontalan, mert életünk nyugalomát szerezzük meg általa és ezért küzdeni nem haszontalanság. De mikép lehet küzdeni nyugalomért?! Hisz már maga e küzdelem nem nyugalom, ugy-e kedves barátnőm? Igaz, csak hogy a nyugalom meg nem élet. De hát mi az élet, nemde? Létezés, melynek általunk ismert külső célja nincs és nem is lehet. Tehát a létezés s így az élet maga is haszontalan, és haszontalanért a küzdelem is haszontalan. Igaz-e? No így meg tudom engedni önnek, hogy »minden küzdelmünk haszontalan.« De akkor miért születünk? — kérdi ön. — Mert nem mitőlünk függött. Hát kitől s mitől függött? — Lásd kedves barátnőm, itt a bökkenő, itt a csomó, melyet sohasem fogunk megoldhatni, mert akkor istenek volnánk. De mert istenek

— mint mondtam — nem vagyunk s nem lehetünk, meg kell elégednünk, hogy emberek vagyunk s hogy ha már születnünk kelle: éljünk! E meghatározásban ismét visszajutottunk önmagunkhoz, azaz: a célhoz, mely cél után törekedve, önkénytelen eljutunk a »szeretet«-hez, melyet — mint ön helyesen jegyzé meg — nem kötelességből kell gyakorolnunk, de szükségből, hogy minket is szeressenek s mert végre a szeretet által mintegy saját lényünket látjuk részben érvényre emelkedni. És itt a kulcs, szerintem. Legerősebb örökségünk a természettől az érvényesülés ösztöne, mely ismét erős tanujele annak, hogy önmagunknak vagyunk születve. Bármennyire szomorúnak látszik is e fölfedezés s bármennyire alágörnyeszti is büszke fejünket, mégis gazdag föladattal kecsegtet e rövid életen át, melyet csak e fölfedezés hiánya tett eddig még rövidebbé s még szomorubbá. E gazdag

föladat tehát annak az aránynak ismeretében rejlik, melyről eddig legtöbb ember nem birt és nem bir tudomással, de melyet a szükség napról-napra közelebb hoz az emberekhez. Mi lehet e gazdag föladat? Kivánja talán, hogy erre feleljek, ugy-e, kérem? Ön szomorunak találja az életet már lényegében s azt a tőkeszerzéshez hasonlítva, pusztá, üres vergődésnek nevezi, mely midőn végre némi megnyugvást és élvezetet hozna maga után: egyszersmind fokról fokra közelebb állítja hozzánk a sirt, a mit ily közel látva, is elég, hogy e képzelt megnyugvás és élvezet aranyvára azonnal öldöklő kísértetek tanyájává váljék. Önnek igaza is van s nem is, a mint egyikünkben vagy másikunkban erősebb, vagy gyöngébb az önzés, vagy — az én bölcséleti álláspontomról szólva — a mint egyikünk, vagy másikunk több vagy kevesebb lemondásra képesíté magát. De közbevetve meg kell jegyez-

nem, hogy itt már az anyagi viszonyok játszák a legfőbb szerepet, miket azonban az ön levele csak könnyedén érint, holott épen ön ismerhetné azoknak felszámíthatlan befolyását reánk nézve, a jelen állapotok között. Erre azonban később még röviden visszatérek s most egészen az ön álláspontjáról mondok el néhány megnyugtatóni akaró észrevételt. A tapasztalás és tudomány oly valami, a mit véges erőinkkel kimeríteni ugy sem lehetvén: meg kell elégedni egyelőre azokból annyival, a mennyi elégnek mutatkozik arra, hogy azt szerény tőkévé alkotva, annak szerény jövedelméből azonnal élni kezdjünk, a helyett, hogy azt — mint sokan cselekszik — a tőke további gyarapítására fordítva, azalatt magunk, saját magunk ellen, nélkülözzünk. Jól mondja amaz egyszerű közmondás, hogy »minden ember a saját szerencséjének kovácsa.« Az ember már fejlődése időszaka alatt elég idővel bir, hogy ér-

telme, szemlélődő ereje és phantasiája által összeszedhessen annyi anyagot, mely bizonyos tőkét képezve, e tőke kamataiból már az első érett ifjukorban hasznos és élvezet legyen képes meríteni. Társadalmi életünkben pedig a szülői- és köznevelés is nagy segítségünkre szolgálhat, és szolgál részben már ma is. Az bizonyos, hogy — mint minden ily intézményünkben — e szolgálat igen gyöngye lábon áll még most s hogy ritka szülők és tanítók nevelik úgy a gyermekeket, mikép azok ifjuságuk első érett éveiben életképeseknek érezzék magukat. De ez iránya a nevelésnek is — hála jószellemünknek — már napról-napra más irányt kezd venni és a természetfölötti eszmék s formák uralmának elenyészésével erősb s erősb áramlatot fog nyerni. Ekkor nem lesz szükségök az ifjaknak elébb — és pedig a legszebb életidőszak alatt — a csalódások torturáin keresztül eljutni az igazságok s

a tulajdonképi élettörvények fölismeréséhez, hanem tiszta, világos öntudatával az életnek s az ebben foglalt csekély rendeltetésnek, fognak a világ cselekvő szinpadára lépni, hogy ott azonnal megkezdjék természetes s maguknak kiszabott szerepléseiket. Ama fölszámíthatlan áldások miatt, miket a kereszténység a régibb korokban felmutat, nem fogjuk tovább türni az abban mintegy csempészések által fölállított elvek és parancsok bilincseit, s a tudományok újabb fejlődése, elvben, már is kizár e tanokból mindent s csupán a »szeretetet,« mint igaz és szükséges alapot tartja fenn a társadalom számára. Látja, kedves barátnőm, így aztán, ha e félelmes bálványok megszűnnek rémitgetni a szelid és munkás emberiséget, akkor a magán és nyilvános nevelés is szelidebb, természetesebb alapot fog nyerni és nem lesz szükség az agg-korig fáradozni, hogy a lassan gyűjtött tőkével — ta-

pasztalásainkkal — csak akkor váljunk képesekké a bölcs életre. Tehát mindent csak az időtől, és még mindig csak az időtől kell várnunk, mely érdeünkben már sebesebb lépéseket kezd tartani, mint eddig tartott s mely a civilisationnak is új medret fog készíteni: meglehet nem épen oly árkádiait, mint milyent talán Rousseau kíván, de bizonyára olyat, melynek talaja nem fogja elviselni tudni amaz arannyal vert oszlopzatokat és faragott márványíveket, melyeket nem a szükség és a valódi szépízlés (mely mindig egyszerű lehet csak), de a telhetetlen vágyakodás és a telebarátunk iránti lelketlen önzés és zsarnok közöny építettek maguknak erőik túlbecsülésében és örömeik nyers túlkapásaiban. — És itt önkénytelen is visszatérek a már érintett eszméhez, mely anyagi viszonyainkat tárgyazza, és azt merem mondani, hogy az emberiség jelen állapota közel áll ama nagy átalakuláshoz, mely bé-

kés kormányintézkedések által, az e célra szolgáló új törvények alkotásával, vagy, utolsó esetben, forradalmi úton fogja amaz óriási aránytalanságokat felosztani, melyek anyagi viszonyainkban oly égbekiáltólag mutatkoznak. És ez óriási aránytalanságokat napról-napra fokozza még ama napról-napra terjedő fényűzési irány, mi a valódi civilisationnak örökidőktől fogva akadályául szolgált s a mi annak hamis fejlődését okozta és okozza. De ez eredményeket mind ismét az idő s az emberiség ébredő s majdan érett öntudata fogja kieszközölni, midőn azt ismét a szükség kérlelhetlensége, a kormányoknak is csak előnyére, fogja kérni, követelni. Hogy e kérlelhetlen szükség végső nyilatkozását — az erőszakot — a bölcs kormányok majdan nem fogják bevárni, az óhajtható és várható. S hogy e szükség mennyire kezd érni, arra nézve elég szomorú jeleket láttunk már a legutolsó időkben

is. — E szükség kielégítése fogja magával hozni a fényüzés apadását, mely ismét közelebb hozza az emberek külső-belső érdekeit, s ezeknek kényszerű megosztásában lép előtérbe ismét a »szeretet« tana, mit talán maga Krisztus is csak a messze időknek tett le anyagul a lassu feldolgozásra, hasznosításra. Így tűnnek el alólunk lassankint ama különböző vesszőparipák, melyeken különböző célok felé nyargalászunk s mely célok többé sem »egészen állatiak«, sem egészen isteniek, azaz: »elérhetlenek« nem lesznek akkor. Amaz „ideális ösztönök, magasabb hajlamok“ pedig, „melyek következtében oly nagy igényekkel vagyunk felruházva a természet által,“ belemérülnek a művészetek egyszerű és örök-szép világába, honnan azért nem fognak kikiváncozni, mert abban szülőföldükre találnak, és ez: a megtisztult természet. Itt lelik fel övéiket, azaz: érzelmeiket és gondolataikat

is, és a kik többet akarnak, azok megérdemlik, hogy boldogtalanok legyenek. — Ime, kedves barátom, így képelem én a jövőt s így adok annak elméletet, mely nem az én agyam szüleménye. Ki e jövőben nem hisz és ez elméletet kigúnyolja, annak célja csakugyan „egészen állati“ lesz mindig, mit én nem irigylek tőle. — A kik azonban hisznek abban, azoknak szent kötelessége azért munkálni is, a mennyire erejük engedi. Kik munkálnak, csak azok tudják mi a pihenés: mi a lélek nyugalma. És a lélek nyugalma nem más, mint az „érvényesülés“ érzete, melynek ösztönét a bölcs természet úgy belénk oltá, hogy attól megválni nem tudunk egészen sem physikailag, sem erkölcsileg, soha! Kik erkölcsileg meg tudnak netán ez ösztöntől válni, azoknak ismét nem irigylem sorsát, mert azoknak céljaik csakugyan elérhetlenek, a mennyiben azoknak nem lehet bejutni a művészetek

örökszép világába úgy, hogy ott szülőföldjüket és övéiket: az ember által megtisztított természetet és saját érzelmeiket, gondolataikat feltalálhatnák. Az ilyenek elszigetelve állnak amaz élettől, mit az emberi társadalom alkotott és tart fenn önmagának s melytől elszakadva, nem lehet másképp éreznie magát az embernek, mint amavadállatnak, mely a tengődésen kívül nem ismer más örömet s ha tengődése eszközeit netán még mások javaiból orozza el, úgy minden perczen szabadságát és életét látja veszélyeztetve, amaz ugynevezett büntető Nemesis képében. És ez nem lehet kellemes helyzet, és nem is lehet másképp. Az ilyenek száma napról-napra kevesbedni fog s ha lesznek is kevesen: ezeket ép úgy fogjuk tekinteni, mint ellenségeket, vagy férgeket, kik ha igazán veszedelmesek és kártékonyak, akkor kiirtjuk; ha pedig ártatlanok, akkor megtűrjük, sőt mulattatásunkra gyűjteményt is rende-

zünk belőlük, mint a bogarakból, azzal a különbséggel, hogy nem szúrjuk fel őket, mint azokat, mert — ránk hasonlítanak; hanem hogy le-rajzoljuk őket kívül-belől, az bizonyos.

És most e kedélyeskedő befejezés után csak annyit, hogy: ugy-e már nem oly sötét világnézetű ön többé, kedves barátom? Mondja igazán. Nem is másból származott e világnézet önnél, mint saját életének szenvedő voltából. Ezt igyekezzék feledni, midőn az általánosságról gondolkodik. Más-ként, tudom, hogy nem oly könnyű menekülni a magán-fájdalmaktól. De erről még talán beszélgetni fogunk leveleinkben máskor. Most ne is kívánja, mert kifáradtam e levél írásában. És a ki fáradt, az mindenek előtt pihenni vágy. A magánfájdalmaknak igenis van némi jogosultságuk. Ezek is kifáraszthatják az embert úgy, hogy szintén pihenni vágy utánok. De már e pihenés mindig jókor jön. És az ember

be tudja várni azt. Oh az ember igen erős és türelmes. Másként én — oh önnek nincs oly sok oka — már rég pihennék!

Ne hagyja magát e pár sor által elszomorítani, és írjon.

Isten önnel!

II.

Kedves barátom! — Köszönöm önnek, köszönöm ama nagy hitet, melyel válaszában engem meggyőzni törekedett és — nem tagadom — részben meg is győzött. Meggyőzött, de csak arról győzött meg, a miről én a legnagyobb kérdést és kételyt állítám fel, hogy tudniillik: lesz-e valaha e föld szebb, jobb s boldogabb?

Az ön nagy hite és az ehhez kapcsolt rendszeres elmélet csakugyan sokban megtisztítá és megbékélteté lelkemet, de maradt hátra valami sötét

ködfolt azon, mely bántja szemlélődésem gyöngéd érzékét és gondolatokat kelt bennem, melyekkel még most sem tudok egészen megbarátkozni. Legyen tehát úgy, a mint ön mondja. Legyen tehát a jövőre nézve biztos és megnyugtató kilátásunk. Azt mondja meg azonban most nekem, hogy a jövőért miért munkáljon a jelen embere? Mi öröm és jutalom vár reánk, ha azért fáradozva, talán eltékozlunk egy egész életet, vagy annak legalább egyik szép részét? és a szép jövő biztos reményében kevésbbé nyomja-e vállunkat a jelennek terhe és nyomorusága, mely — mint ön is beismeri — csakugyan létezik napjainkban? Kivánhatja-e tölünk élöktől valaki, hogy a martyr-szeret elvállalva, megelégedjünk a tudattal, hogy maradékaink, ki tudja mikor, már nem fognak ily terhek s küzdelmek közepett élni? s általában bölcs intézkedés-e az a nagy természettől, hogy arra, mikép az emberiség egy része

elérje célját, ezredek küzdelmét s nyomorát kívánja föltételül? — Vigyázzon kedves barátom, mert e kérdés megoldása már nem oly könnyű lesz talán s ha előttem az megoldatlan marad, úgy az én „sötét világnézletem”nek is részben fennmarad jogosultsága. Ezekre legyen szives megnyugtató választ adni és én — ismét hálásan köszönöm meg önnek, ha válasza megnyugtató leend. Ezt azonban alig hiszem s el sem képzelhetem; miért ön nem fog egyelőre neheztelni reám.

A mit rólam, sorsomról és álmaimról irt, azt is köszönöm! Ez is sokban megnyugtató s azóta fejemet kissé magasabbra merem emelni. De csak — kissé magasabbra, azaz: magasra a világgal szemben, de félig legörnyesztve tovább is önmagam előtt. Ha megbocsát a társadalom nekem, ám bocsásson meg; az szép tőle; de én nem tudok megbocsátani magamnak, mert érzem, hogy nyomorult va-

gyok s hogy nem tudnék egészen boldog lenni, mert nem tudnék egészen boldogítani sem. Ki volna például egészen boldog, ha nőjéül, vagy kedveséül fogadva engem, multamról tudomással birna? Ki volna oly emberfeletti szellem, ki mindezt tudva, legalább olykor-olykor nem szállna homlokára a gyanu, féltés, s az utálat sötét, hideg s visszariasztó fellege? és van-e oly nő, ki mindezt csak észrevéve, ne érezné a nyomoruság leglealázóbb érzelmét, midőn azt, kit szeret s teljes erejével boldogítani akar, ily kínzó gondolatok és elutasíthatlan kísértetek hatalma alatt látja vergődni? Elhazudni pedig e multat lehet-e? boldogító-e? Tudni azt, hogy e szegény ember boldogsága egy hajszálon függ minden pillanatban; hogy ez elhazudott mult titkának fátyola föllebbenhet minden perczen s akkor! Oh e tudat ismét megöl minden boldogságot, mit színelni nem lehet oly ember előtt, kit

szerethetünk s kinek pillantása ugyis keresztülhat lelkünkön. Ugyan mondja, kedves barátom, hogyan lehetne tagadni ezt, tagadni úgy, hogy önmagunknak se jusson eszünkbe? Ugy-e, hogy ez lehetetlen? Pedig ezzel együtt lehetetlen a boldogítás is, mert tudva azt, hogy a kit szeretünk, az előtt nem vagyunk teljesen őszinték, már elég, hogy ne legyünk egészen boldogok. És e boldogtalanság elég, hogy azt, kit szeretünk s ki minket szeret, szintén boldogtalanná tegye e részben, szóval: hogy a teljes és egyedül boldogító egygyéolvadása két léleknek örökre meg legyen gátolva. De mit is beszélek önnek ily hosszasan e körülményről, holott ön igen jól tudja, hogy leginkább ez okozta ama föltett szándokot bennem, mikép én öné egy életre nem akartam lenni. Hisz ön ismer engem s így bármennyire kívánja is, hogy e tárgyról ne beszéljek, én nem tehetem azt azért, mert túlbecsültetni ön által

sem akarok. Már pedig ön, elég gyöngéden túlbecsült engem, midőn kedves levelében szerelmünkre vonatkozólag azt állítja rólam önmagamnak, mikép én önt csupán hivatása iránti becsvágyának megőrzése céljából hagytam el örökre. Édes istenem! Ne véljen ön engem ily nagylelkűnek, ily emberfeletti lénynek. Azt se vélje, mikép én nem maradhattam volna öné tovább, minden anyagi szegénységünk daczára is, a nélkül, hogy hivatása iránti nemes becsvágya legkisebb csorbát szenvedett volna. Nem! Én élhettem volna önnek, ön körül s az ön boldogítására tovább is, ha éreztem volna, hogy igazán boldogítására élek. Oly szerelemnek, mint a mily tiszta a mienk volt, nem lett volna szüksége az anyagi gondokat megosztani és négy fal közé szorulni, csak azért, hogy a világ ezt úgy rendeli, vagy hogy egymásnak vethessük vállainkat az élet viharai alatt. Én szabad voltam mint a madár, s ön

is az. Én munkásságomból s az ezekre szánt órákból éltem, s ön is épen ugy. Miért lett volna szükség ily helyzetben anyagi körülményeinkről beszélni és számot adni egymásnak bajainkról? Szóval: én maradhattam volna tovább is önhöz közel; hisz ön nem tudja, hogy nekem abban az időben a legszébb ajánlatot tették egy új családnál, és hogy ezt el nem vállaltam, annak oka már csakugyan az volt, mert — szabaddá akartam önt tenni. Igen édes barátom, én éreztem azt, hogy ön, irántam táplált szerelmében nem volt egészen boldog, s hogy boldogsága e hiányát legfőkép s talán egyedül az én szomorú multam okozta, miről ön teljes tudomással birt. Ha ebben volt némi önzetlenség, ám számítsa ön azt érdemül nekem; de én azt hiszem, hogy ez önzetlenségből is igen kevés volt bennem, mert én leginkább ama leverő és titkon lealázó gondolattól menekültem, mely szüntelen arról be-

szélt nekem, hogy én terhére vagyok önnek és talán elvonom szívét oly nő szerelmétől, ki arra egészen érdemes, ki önt egészen boldoggá tehetné. Ez nem szemrehányás, mert erre nincs semmi okom s mert ön igen is gyöngéd volt arra nézve, hogy eltitkolja előttem ama gyakori sötét s talán küzdelmes perczeket, melyek önt meg-megrohanták a legérzékenyebb órákban. Oh, ön jól tudta leplezni gondolatait; de én beszéltem azokkal és azok elmondák nekem, hogy mi bántja önt oly mélyen ily pillanatokban. Köszönöm önnek most is, hogy csupán gondolataival engedett engem beszélni e szomorú dolgokról, s hogy ajkáról sohasem hallám megszólalni azokat. Oh, jobb, sokkal jobb volt így! Ön ezt belátta, s hogy engem megkimélt, azért örökre hálás tudok lenni ön iránt. Hanem, hogy e gondolatokat én ismertem s beszélni is tudtam velök, azt ön most már elhiheti nekem és nem fogja cso-

dálni, hogy egy nő, kinek összes rendeltetését csak a szerelem és szeretet által való boldogításban lehet föltálcázni, lemond örökre az élet való örömeiről, ha azokat egészben nem képes többé megszerezni magának. És e kényszerű lemondás szüli ama szomorú álmokat is, melyektől ön meg akar tisztítani engem. Ön úgy bánt velem, ép oly nemesen, mint a halálos beteggel szoktunk, kinek haláláról biztos tudomásunk van, de azért javulásáról beszélünk neki s a halálról soha említést se teszünk előtte. Csakhogy vannak oly halálos betegek, kik ez eljárásért hálásak ugyan, de azért igen jól tudják, hogy többé föl nem épülnek s hogy hátralevő napjaik csak a halállal való egyesülés előkészítő napjai. És most nem, nem többet erről s az égre kérem, ön se írjon erről többé. Én meg tudok nyugodni a változhatlanban. Ne higgye, hogy ez könnyen sikerült, de most már belátom, hogy

ez a legjobb, mit tehetek. Sok idő és tapasztalás árán jutottam én idáig, de eljutottam s most már innen — mint a halálból — nincs többé visszatérés. Vigasztalásaul azonban megjegyzem utólag, hogy ha álmaim nem is lesznek szépek, de már többé nem is oly egészen sötétek, mint eddig voltak. És ezt önnek köszönhetem, ki a társadalommal való viszonyomnak más szint, más értelmet tudott adni előttem, mint milyenben éltem eddig. Ez is nagy nyereség, érzem, és ezért köszönet! Fejemet azóta — mint mondám — fel merem emelni egy kissé és ez által büntudatom is tetemesen enyhült, szelidült. Hanem a mi a szerelmet illeti, attól már nem várok többé valódi üdvözülést, és — hogy álidealistának ne gunyolhasson — úgy teszek azzal, mint a koldus, vagy mint az ur. Mint ur, részeltetem az érdekes koldust annak garasaiban s mint koldus, elfogadom a garasokat az urtól, oly urtól,

kitől szintén érdemes elfogadni ily alamizsnát. Szomoru és lealázó mindkét esetben, azt jól tudom, de ne ítéljen el azért, édes barátom. A féreg is, ha eltiporták, még vergődik és tapad az élethez s a nap sugaraitól nem tud oly könnyen örök bucsut venni. Én is féreg vagyok és gyöngé arra, hogy egyszerre mindentől örök bucsut vegyek. Adhattam volna szebb jellemzést magamról, de önnek nem tudok hazudni. Ám ítéljen el, ha jónak látja; csakhogy akkor velem együtt ítélje el az egész társadalmat, melynek aránytalanul nagyobb része ily nyomorban sinlik, a nélkül, hogy legtöbbnek oka volna erre és nem lehetne másként tennie. Nálam az egészen más! -- De, istenem, mi is az oka annak, hogy oly végtelen sok az elégedetlenség társadalmunkban? Mig a fővárosban éltem, addig azt hívtam, hogy csak ott van minden bűn, minden elégedetlenség, minden nyomor és gyarlóság ugy ösz-

szehalmozva ; de most látom, hogy a vidéken is csak úgy van mindez, és csak az alkalom kevesebb azok gyakorolhatására. Hol az alkalom azonban nem hiányzik, ott ép úgy folyik minden a vidéken is, s engem e tapasztalás fölötte lever. Itt is ép oly mérvben uralkodik a családi belviszály, házastársi hűtlenség s itt is ép úgy eszközei az emberek egymásnak mindenben, mint ott. Itt is áruba lehet adni és venni a szerelmet és barátságot ; de legfőkép az elsőt, melyből valódira lelni a lehető legritkább eset. Ezt én nemcsak úgy képelem, de csalhatlan jelekből következtetem. Hát a tiszta boldogság a szerelemben már oly ritkaság, hogy arra számítani már nem is lehet józan észszel az embereknek?! Hisz ez iszonyu helyzet, melynek csak végeredménye lehet még iszonyubb. És ez bekövetkezik ám, mielőtt az ön által oly szépen festett jövő elérkezik. Vagy talán nem? Gondolja meg csak,

kérem, jól, és találjon orvosságot, ha tud, e szörnyű betegség ellen. Én csak annyit tudok, hogy e helyzet kétségbeejtőbbé válik mindennap s hogy a vége, minden örömünk felforgatásával fenyeget. Látni azt, hogy házastársak, kik egymás iránti hajlamból keltek együvé, mily hamar adják fel az egymás iránti mélyebb ragaszkodást és becsülést, s mint válnak lassankint egymásnak terhére és végre, mint keresnek kívülről elégtételt maguknak a belől támadt hiányokért, sőt olykor mily leplezetlen s kölcsönösen bevallott módon üzik száналmas élvezeteiket: ez igazán megállítja a gondolkozást és a képzelem oly világba helyezi a lelket, honnan tisztán, sértetlenül nincs is szabadulás. Meg tud-e ön nyugodni e körülményeken, vagy másképen ismeri-e azokat, mint én s mint az olyanok, kiknek a sors elég kegyetlen volt e megismeréshez elég éles tapintatot s egyszersmind elég alkalmat adni? Oh feleljen,

kérem, és bocsásson meg, hogy ily komoly tartalmu tárgyakkal terhelem. Elválásunk óta, tudja isten, mindig ily eszmék foglalkoztatták agyamat s szívemet s ha tán önnek ezekkel unalmat okoztam volna, úgy várja be, kérem, folytatását e leveleknek, és meglátja, hogy helyrehozom valamennyire e hibámat. Egészen nem is akarom helyrehozni, mert hisz előre kifejeztük, hogy nem fogunk üres csevegésekkel terhére lenni egymásnak, egymásnak mi, kik e levelek által nem annyira szórakozást, mint egyszersmind — s különösen én — gondolkozást s az által tisztább életbölcseiséget akarunk nyerni, ha lehet. Az eszmecserék még a legbölcsebbeknek is hasznára szoktak válni, mert ezek által művelődik az értelem, új következtetésekre akad az ész s az érzelmek mesés chaosában kormányt alkotnak az újabb és újabb igazságok és meggyőződések. Most tehát, miután e levelem már elég hosszúra nyult,

bezárom azt, várva az utolsó kérdésekre a szíves, baráti, de őszinte feleleteket.

A viszontlátásig!

VÁLASZ.

II.

Kedves barátnőm! — Jól esettujabb levelét olvasnom, melyből látom, hogy közeledik az állásponthoz, hol a mindenben való megnyugvás és hit fája terjeszti áldásdús, enyhe árnyékát, a valóság égető sugarai ellen óva bennünket. Igen, édes barátnőm, a hit áldásdús fa, melyet fel kell keresni mindazoknak, kik a már meglevő dolgokkal kisebb-nagyobb mértékben nem tudtak kibékülni. Ugy látszik azonban, hogy ön átalában messzekerüli e fa enyhe árnyát, holott az ugynevezett

vallás, a szó valódi értelmében, csak itt található s itt virágozik. Az igaz istenben való hit ez, mely a „jó“- s „igaznak“-nak egykori diadalát igéri nekünk s annak elősegítésére már a természettől felhivja bennünk mindama szellemibb részt, melyek által az állatország fölé emelve érezzük magunkat. Már első levelemben felhozám ez összehasonlítást s most még csak annyit teszek ahhoz, hogy épen eme szellemi részünk követeli tőlünk, mikép az önfenntartás állati célján kívül alkosunk az értelem segélyével egy magasabb cél is magunknak, mely utóbbi mintegy ép oly szükségét képezi lényünknek, mint az első. Hisz ép oly igaz és elválhatlan részünk a szellem, mint a test, ahhoz, hogy lételünk fennmaradjon; és ennél fogva mindkét résznek meg van vágya, szüksége s kielégülése. Ez oly törvény, mely bővebb indoklásra nem szorul s azért mondja meg már most, kedves barátnőm, ha

lehet-e szebb, igazabb s kielégítőbb
célzt találni e másik tekintetben ön-
magunknak, mint egy közösen megál-
lapított nagy jövő létrehozásában mun-
kálni, munkálni kinek-kinek saját ereje
s tehetségeihez képest? Önnek talán a
tudomány s a művészetek jutnak eszébe,
mint melyeknek fejlesztése elég célzt
rejt magában? Igen, de a tudomány és
művészet csak fölfedezésekről fölfede-
zésekre jut s az ezeket betöltő s olykor
igen is hosszú időköz adhat-e elég in-
gert s kielégítést az emberi szellem
örökké forrongó életrendjének? Ugy-e
nem? És mert végre a következtetések
után reájövünk, hogy ha a tudomány- és
művészetben mindent elérnénk is, még
akkor se lehetnénk kielégítve, mert a
tudomány és művészet csak eszközt
képezheti ama célznak, mely az
„ember“ physical és szellemi életének
összhangját, együttes kielégítését kell
hogy képezze a legmegfelelőbb ará-
nyok föltalálása és biztosítása által. És

erre az ismeretek csak eszközöket szolgáltatnak kezünkbe, melyekkel a szükségeket kell megalkotni, míg a művészetek csak képeket alkotnak, melyekhez hogy hasonlók lehessünk, még alkalom és akarat is szükséges. Igen, inger, akarat és hit kell tehát, hogy külső-belső szükségaink feltalálásában és állandó rendszeresítésében alkossuk meg a célt, mely összes kielégülésünk netovábbját foglalja magában s mely megadja ama szükséges örök belső ösztönt, mi nélkül a kérdések ezer nemével ostromolnánk az eget szüntelen, melynek rideg hallgatagságát millió átkok és kétségbeesett ordítások viszonoznák. — Madách „Ember tragédiájá“-nak is ez örök nyugtalanság, elégtelenség s a valódi célt kereső emberi szellem küzdelme önmagával s az „egyetem“-mel képezi magvát, melynek nagyon is rövid erkölcsphilosophiai bevégzésében ő is így szól: „Ember, csak küzdj, és bizva biz-

zál“. — Láthatja, kedves barátnőm, most már, hogy akarva nem akarva, de nem marad egyéb hátra önmegnyugtatóunkra nézve, mint a világerkölcsi cél, mely az emberiség lehető legteljesebb boldogulásán való fáradozásban, ösztönben és hitben rejlik. Találjon ön jobbat, megelőbbet e célnál, de míg ezt le nem romboljuk, addig azt se szabad kérdeznünk, a mit ön, kedves hitetlen barátnőm, kérdezett, hogy t. i. „bölcs intézkedés-e az a nagy természettől, hogy arra, mikép az emberiség egy része elérje célját, ezredekek küzdelmét s nyomorát kívánja föltételül?“ — Mert erre is van még mindig egy felelet s ez abból áll, hogy: ki tudja, hogy földgömbünk meddig él s az ezredévek nem-e csak bölcsőhetei az emberiség nagy életkorának, mely évmilliárdokból is állhat? — Ez ugyan csak ismét kérdés a kérdésre; de épen mert ez a mi sorsunk legfőbb kifejezése: akkor cselekszünk bölcsen,

ha kérdéseinkre kedvező feleletek által felelünk, ha már felelnünk kell. És e kedvező felelet az, hogy néhány ezredévet nem szabad beszámítanunk nagy áldozatul, midőn azokkal talán, sőt valószínűen évmilliárdokat mentünk meg az örök üdvösség számára. — És most nem tovább e témáról. Különben is ott vannak a nagy költők ugyanez eszmét külön felfogásokkal tárgyazó művei. Ott van Dante „Pokla“ és „Isteni színjátéka“, Milton „Elveszett paradicsom“-a, Tasso „Megszabadított Jeruzsalem“-e, Göthe „Faust“-ja s Byron „Kain“-ja, „Manfred“-je, „Don Juan“-ja stb. mely utóbbi költő műveiben azonban az „egyén“ jobban bele van olvasztva az „ember“-be, a mi a többieknél is kisebb-nagyobb mértékben észlelhető, de a mi azonban ugyanegy célra tör ama művekkel, melyekben az ember az emberben á t a l á n van rajzolva. Ön olvas s ért francziául és németül; e két nyelv valamelyikén ol-

vassa el e műveket, ha még nem olvasta, és az első benyomásokra támadt sötétséget — mint az éjt a hajnal — amaz általános hit fogja felváltani önbén is, mely nélkül elvész lételünk értelme, jogosultsága, költészete, és el a civilisatio, mely összedől, a mint az állati rendeltetésen kívül más magasabb törekvéseket és célt nem ismerünk s annak elérésében nem bizunk. — E hit, e bizalom teszi türhetőbbé ama „martyr-szerepet“ is, melyet a jelen terhek s nyomorúságok viselése és szemlélete aggat reánk s a mely e szép jövő biztos reményében igenis: „kevésbbé nyomja vállunkat.“ De ön bizonyynyal nem hisz e jövőben s akkor én is elhiszem, hogy „martyr-szerep“-nek nevezi jelenlegi életünket. Hisz ön mindennek csak egyik oldalát szereti nézni, kedves barátom, s azért beszél a mi szerelmünk-ről is újra oly egyoldalusággal. Engedje meg azonban, hogy ohajtása ellenére ismét mondjak valamit az ön állitá-

saira és hiedelmeire, melyek levelében e tárgy felől szólnak. Nem akarok most az egyszer vitatkozni önnel és igazat adok önnek arra nézve, hogy ön egészen boldog már csakugyan nem lehet. Gondolhatja, hogy mennyire fáj ezt nekem így kimondani ön előtt, de — i g a z akarok lenni, hogy annál inkább lássa, mikép nem leplezek önnel szemben semmit s a mint érzek s gondolko-dom s a mint meg vagyok győződve valamiről, egészen akként beszélek s irok önnek. Én csakugyan szerencsétlennek éreztem olykor magamat, midőn az ön multjának kísértetei megjelentek képzetem előtt. Hiába igyekeztem legyőzni őket s hiába elfordítani tőlük arczomat; azok ilyenkor minde-nütt ott voltak és szemem közé vigyoro-gtak. — Igéiket is hallani véltem, melyek iszonyu tartalmuak valának, s melyek mintha arról beszéltek volna, hogy meneküljek az ön légköréről, mert abban nem élhet a valódi megelé-

gedés, nem a tiszta kék, mely felül emeli az embert önmagán s az átszellemülés pehelylágý vánkosára nyugtatja érzésünk összeségét. — Valami irigy szellem, talán az önzés ördöge is ott volt e sötét csoportban, és fölálló, hegyes szemölde alól oly éles gunyt villogtatott reám, mely mintha azt látszott volna bizonyítani, hogy hisz ez örömöket ön nem csak általam ismeri és gyakorlá. — Ah! ön nem is képes egészen felfogni ez eszmék öldöklő, vad erejét s kegyetlenségét oly kedély felett, mely a föltétlen ragaszkodás, vonzalom és odaadás érzelmével szereti azt, a kiről ily eszméi támadnak! — Én így szerettem önt s azért voltak e pillanatok rám nézve iszonyuak. De ön mindezt, úgy látszik, mind jól tudá, mert levelében igen találóan ecsetelte e helyzetet s nekem nem marad egyéb hátra, mint őszintén kifejezni, mikép én azért még nem szóltam volna, és türtem volna, ki tudja meddig, e kísértetek szörnyü

látogatásait, ha ön tovább is szeretett volna s el nem távozik. Én türtem és hallgattam volna, mert önnel való viszonyomban azért mégis sok üdvösséget találtam. De ön nemesebb volt, hogysen e tudattal tovább is boldog lehetett volna, és nemesebb volt, hogy csak föltételesen is elvegye szerelmemet oly nő szerelmétől, ki azzal egészen boldog lett volna s kívül én szintén egészen boldog lehetnék. Meglehet hogy képzelődés az egész, de van magyarázata s így is végtelen hálát kell éreznem ön iránt e ritka lemondásért. Fogadja tehát fájó köszönetemet, és bocsásson meg, a miért ily leplezetlen forgatom ön előtt azt a tükröt, melyben ön magát ugy is felmutatta önmagának s később, ez utolsó levelében, előttem is. Én sem lehetek hazug s én sem állithatom, hogy önnek nincs igaza. Igen, édes Czeczil, ön eléggé erkölcsös és bölcs, hogy ne érezhetné, mikép ön az örök derült

paradicsomi boldogságból ki van zárva
s hogy önnek csakugyan ama gaz-
dag töke garasaiból, szóval: részeiből
lehet csak élni, mit életünkben a
szerelem boldogsága rejt magában.
Ön a tiltott fának gyümölcséből evett,
mely — mint az írásban — lehetett bár-
mily öntudatlan és bármily gonosz
csábitás eredménye, a büntetés im ez.
De azért vigasztalódjék, mert lehet
vigasztalódnia. Minden előnynek meg-
vannak hátrányai, és viszont. Hisz sa-
ját maga mutat rá társadalmi életünkre,
melyben a házasságok és hasonló vi-
szonyok oly szomorú képeket tüntet-
nek elénk. Ki tudja, hogy mi várt volna
önre, ha élete regéje másként alakul s
ön az ártatlanság és tapasztalatlanság
egész odaadásával szeretett volna va-
lakit, ki aztán annál inkább összezúzta
volna az ön lelkét, ha netán csalódott
volna benne. Pedig e lehetőség nap-
jainkban vajmi hamar valósággá válik,
főképp oly egyénnél, ki attól legke-

vésbbé fél s bizalmának egész erejével csügg szerelme tárgyán, ki talán — és rendesen — ily naiv, járatlan s együgyűen tiszta lelkű lénynyel nem tudott volna megelégedni. Oh mert mi férfiak is furcsa, és sok esetben iszonyu lények vagyunk, és nincs nehezebb egy nőre nézve, mint teljesen magukévá tenni bennünket és betölteni lelkünk egész világát. De erről még más alkalommal bővebben fogok önnek írni, s most csak annyit, hogy legtöbbször mi férfiak vagyunk okai, ha a szerető nő elidegenedik tőlünk, bizalmatlanná válik irántunk, sőt fél és rettegni kezd minket, a mik után aztán minden, de minden majdnem a legtermészetesebb uton történik. Az önfeláldozó, angyali lelkek oly ritkák ily esetben, hogy azokat számításba venni nem is lehet s ilyenek után vágyódni mindnyájunknak szabad ugyan, de számítani rájuk a legkevésbé észszerű, mert az ilyen nő az istennek, a véletlennek

legdrágább, legszebb, legdicsőbb ajándéka, melyhez nagy érdem és kiváló szerencse szükséges. — De visszatérve önhöz, ime láthatja, kedves barátnőm, hogy a mennyit ön talán vesztett, úgy meglehet, hogy éppen annyit nyert is. Ön legalább nem vesztett mindent, mit veszthetett volna, s oly nő vesztetni is szokott, ki mindenét egy férfi kezébe téve le, ezt egyszersmind egészen odaveszti. Az ilyeneknek mélyebb fájdalma, méltóbb kétségbeesése is szokott lenni, miután az ily veszteség az ilyeneknél majdnem egészen befedi az élet ama látkörét, a melyben ők az örömet egyedül vélték fölfedezni, s melyen kívül nem is képzeltek kielégítést s kárpótlást, mert egészen boldogok voltak. Mig ön — de miért magyarázzam tovább? — Önnél e veszteség idegen, e fájdalom fölfoghatlan s önnek legalább garasai maradtak, melyekkel a végső inség ellen biztosíthatja magát; mig azok, szegények, a

földet túrhatják gyöngé körmeikkel s a mit vesztek, azt többé soha, de soha nem találják meg; a garasok iránt meg érzéketlenek, mint a dús, ki egyszerre koldussá lett. — Azért ne szomorkodjék tehát, kedves barátnőm, és ne nézze sorsát oly egyoldalúsággal, mert higgye el nekem, hogy önnél sokkal több szerencsétlenebb, mint boldogabb nő van e világon! — Látja, kedves barátnőm, hogy vigasztalódhatik s hogy a szerelemben még mainapság nem csoda, ha oly kevés a boldogság s állandóság. Igen, kevés s annál kevesebb, minél műveletlenebb egy nép s minél kevésbbé vannak kijelölve amő föltételek és szükségek, melyeknek föltalálásán fáradsunk még ma is, s mely csak egyes kiválóbb s mintegy a korukat túlhaladt, öntudatosabb egyéneknek sikerül. Van az ő hitregékben egy vonatkozásteljes mese, mely e — mindenestre primitív — állapotot példázza. Egy fejedelemnek két fia

volt ugyanis : D a n a u s és A e g y p t u s ,
kik szomszéd-birtokosok voltak. A e -
g y p t u s n a k ötven fia volt és D a n a u s -
n a k ötven leánya. A e g y p t u s ez öt -
ven fiával terhére válván D a n a u s n a k ,
ez utóbbi az O r á k u l u m javaslatára
E g y p t o m b ó l G ö r ö g o r s z á g b a költözött,
hol később fejedelemmé lett. A e g y p -
t u s f i a i azonban utána mentek, az alatt
az ürügy alatt, hogy D a n a u s ötven le -
ányát egyenkint nőül veszik. D a n a u s
nem jót sejtett e tervekőöl, de azért
szivélyességet színlelve, megtartotta a
nagy lakodalmat. Titokban aztán min -
den leánynak hálószo-bájába külön egy -
egy tört rejtett el, megparancsolván
nekik egyenkint, hogy kiki, ha férje
már elaludt, e törrel ölje meg őt.
N e g y v e n n y o l c z leány engedett is e
parancsolatnak, míg a n e g y v e n k i l e n -
c z e d i k , A m y m o n e , e szörnyü köte -
lesség elől menekülve, vízbe ölte ma -
gát és az öt v e n e d i k , H y p e r m n e s t r a ,
pedig megszánta az ő szép férjét s al -

kalmat adott neki a megszökésre. E megszökött férj utóbb a kegyetlen ipát megfosztotta trónjától és hű feleségével együtt ő uralkodott a tartomány felett, míg a többi gyilkos negyven-nyolcz leány az által lett megbüntetve, hogy Orkusban egy lyukacsos hordót kellett volna tele tölteniök, melybe szüntelenül merték a vizet, de mely soha sem telt meg. Ezek az ugynevezett Danaidák, kiknek e komikus sorsa máig is folyik, az oly szerelmi viszonyokban, melyeket nem az őszinte, belső hajlam s a kölcsönös boldogítás célja, de az érdekek és ámitgatások szülnek és tartanak fenn. És fájdalom, hogy ez arány a jók és rosza között alig változott máig valamivel jobbra, de én azt hiszem, hogy ma már ötvenből több van kettőnél, kik az igaz utat választják a házasság dolgában, mely napról-napra kevesebb erőszakkal lesz összekapcsolva. De erről ismét jövőre többet. E levél szintén igen hosszúra nyult s

a mi az ön kétségbeejtő álláspontját illeti a szerelmi viszonyokra vonatkozólag, az is, mint más ily szélső nézete, szelidülni fog, ha a dolgokat mélyebben vizsgálva, látni fogja, mikép ily viszonyoknál ötven közül legalább negyvenöt (még ma is) nem másként létesül, mint a két nem közti verseny s hogy úgy mondjam ellenséges küzdelem alapján s hogy úgy a férfiak, mint a nők legtöbbször nem életföltöltelt és élettársat, de játékot, eszközt és helyzetváltozást keresnek az egymással való egyesülésben és így nem egymás kielégítésére, de mintegy felhasználására és kizsákmányolására törekeshetnek. Ez állapot szemléléséből és átalánosságából eredt utóbbi időben ama Schoppenhauer-féle szomorú világnézet, mely minden boldogságot önámításnak nevez és az embert elvontan önmagára utalva, minden kívülről eredő örömet kitöröl az emberi boldogulás szótárából, és

igy a legszentebbet: a boldogítás boldogító erejét is nihilizálja, mely épen nem lehet önámítás, miután az a valóságban nemcsak illusiók alakjában, de természetes visszaszármazás és mintegy tényleges kölcsönösség által hat ránk kedvezőleg. E szomorú világnézet vak hive ön is, kedves barátnőm, melynek egyedül az a hibája, hogy nem néz tovább az orránál — hogy méltó gúnynyál szóljak — és meg akarja állítani a nagy történelmet, mely, a miért eddig nem mutat fel elég teljes és kielégítő eredményeket, azért már a nyakát akarnák kitekerni, épen mint egy sólymász a kifáradt sólyomnak, a ki a kitüzött prédát mind egyenkint nem volt képes az ő kedve és szeszélye szerint elejteni. Csakhogy, szerencsére, egy-két ily feketevérű ur ember nem bánhatik el oly könnyen e nagy, büszke, nemes sólyommal s ha az kipihente magát, újra emeli szárnyát, és nyilsebességgel

rohan az ujabban és ujabban, saját magának kitüzött prédáit elejteni! — Ez a legszerencsétlenebb világnézet, melynek terjedésétől óvjon meg bennünket az emberiség bölcs géniusa! mert ez rejti magában amaz ugynevezett valódi conservatív elveket, melyek a „minden úgy van jól, a hogy van-“ féle hegeli elv igazán bölcs értelmezésének elferdítésével együtt a világ mozgató erőit s az emberiség nemes, törekvő ösztönét a nyomoruság rothadt czölöpjéhez igyekeznek kötni. — Innen ama s már a költészetbe is beszivárgott métely, mely legerősebb kifejezéssel egy genialis orosz elbeszélő-költőnek (Sacher Mazachnak) abban a nézetében nyilatkozik, mely szerint a férfi- és nő-nem közti viszony éppen nem egyéb, mint ellenséges harcz két tábor között, mely nem szün egymással szemben folytonos hádilábon állani. — Ez is ép oly egyoldalúság, édes barátnőm, mint a másik s mint

az ön kétségbeesése a miatt, mert legtöbb szerelmi és általában érzelmi viszonyt nem lát elég szilárd kötelékkel összefűzve. Én azonban ismét csak a jövőbe küldöm önt, hol — mint mondtam — az emberiség öntudatossága minden ily tévelygéstől meg fog óvni bennünket. Addig pedig csak türelem, és lassu munkálódás! — Ha önnek leánya lesz valaha, úgy azt ajánlom, hogy olvassa el neki e levelet és míg meg nem érti, addig óvja a férjhezmenéstől; ha mindjárt 25 éves lesz is addig. — Ha fia lesz, úgy szintén csak ezt ajánlom; ha mindjárt 30 éves lesz is addig, míg e levél tartalmát teljesen megérteti vele. Önmaguk hasznáért fognak áldozni, ha áldoznak. Csak öntudat, és öntudat minden cselekményeinkben! És akkor nem messze van az a szép jövő, melyben ön most már talán hinni fog, kedves Czeczil! Ugy-e hisz benne? Legyen őszinte, és ne rösteljen velem szemben bevallást tenni e

netán ujabban történt kis győzelmem felől, mit épen nem magamnak tulajdonítok csupán, de másoknak és — önnek is, ki elég bölcs. hogysem magát ne engedné meggyőzni, és elég szerény, hogysem e kis vereséget szégyenelné tőlem.

A viszontlátásig!

III.

Kedves barátom! — Ám legyen, én teszek önnek egy őszinte vallomást, mely az ön levelei olvasásának hatására vonatkozik. Teszek egy vallomást, mit csupán azért hangsúlyozok ily élénken, mert még e bizonyos hatás uralma alatt állok s utolsó levelét épen néhány percz előtt tettem le magam elé. Értsen meg jól, kedves barátom, hogy most tettem le levelét, azaz még mindig ama varázshatalom tart ringató karjaiban, mit az ön jövőbe vetett nagy hite s az ehhez kapcsolt,

igazán emberszerető, önfeláldozó elve és tiszta következetes elmélete teremtszámomra, ki azonban e varázsnak csak órákra tudom átadni egész lényemet. De aztán, ha nem is egészen, mint azelőtt, de részben ismét elborul lelkem, és ha most már hajlok is az ön szép s nagy hite felé, de másrészt hajlandó vagyok egyszersmind még mindig szomorú arczczal nézni az életre, hol annyi méltatlanul elhagyott és üldözött lényt látok s hol végre annyi visszasság, annyi ellenmondás és annyi szomorú igazság van, melynek teljes átalakulását a helyes irányban, még mindig nem tudom elképzelni, miután azok nagyobbrészt az emberi természetben gyökereznek, és szerintem, már az alkotásnál elkövetett hibákat s azoknak igaztalan törvényeit képezik mindöröktől és mindörökké. E szomorú igazságok tehát énelöttem egyszersmind örök igazságoknak tetszenek s mert én azt hiszem s úgy ta-

pasztalom, hogy például a női nemnél — fájdalom, hogy saját nememet kell vádolnom — már alkotásuknál fogva hiányzik ama bizonyos értelmi képesség, mely a boldogsághoz vezető utak megválasztásához szükséges s mely megadja nekik ama jellemet, mely állandó öntudattal állandón tudja megőrizni magát minden tévedéstől, minden ellenmondástól, még a legkisértőbb pillanatok közepette is. És e hiányt miként pótolná a nevelés? A nevelés nem alkothat új értelmet, új lelket, új tapintatot az emberbe s legfeljebb a már meglevőt idomíthatja, kormányozhatja valamennyire. Csakhogy e kormányzás megszűnik, meg kell szünnie, midőn beáll az érett kor s midőn függetlenségre törekszik mindenki, mit aztán előbb-utóbb el is ér, el is kell érnie mindenkinek, a törvény s a szabadság szent joga és segítsége által. És ez jól is van így, mert ugyse lehetne másképp s jobban. Mit ér azonban, ha

e független, érett korban a nők még mind értelmetlenek, mind öntudatlanok arra nézve, hogy tulajdonképeni hivatásukkal tisztába jöven, az ahhoz egyedül megfelelő eszközöket is ismerjék s megszerezve, fenntartsák maguknak. De miként is kívánhatjuk egy leánytól, hogy még ha a természettől a legnagyobb tehetségekkel volna is felruházva, ő azonnal, a mint az életbe lép, azaz az első bálókba, társaságokba s végre a házasesetbe, már ekkor tisztába lehessen az élet ezerféle titkaival s ismerje ama zátonyokat és kísérteteket, melyek közül a legkisebb is elég lehet, hogy boldogságának egész kincsét elveszítse. Hisz ahhoz, hogy egy nő férjének minden gondolatát, gyöngéit ismerje s azokkal bánni tudjon, ép oly szüksége volna a hosszas tapasztalásokra, mint a férfiaknak, kik mielőtt a csendes házi életre szánják magukat, elébb rendesen áteveznek mindoly érzelmeken és szenvedé-

lyeken, melyeknek ép úgy megvan salakjuk, mint az aranynak s mely salakot megismerve, attól óvakodni is tudnak s mintegy megtisztulva lépnek a családi tűzhelyhez. De nem így a nő. A szegény leánygyermek — bármily nevelésben részesült is — a bálokban nem hall egyebet üres bókoknál és üres érzélgéseknél; a társaságokban nem lát egyebet, mint formaszerüéseket, irigységet és legjobb esetben hall a háztartás külső dolgairól szóló okoskodásokat; hall olykor még pletykákat is, melyekből épen nem tanul egyebet, mint utálni az embereket; utálni azokat kikről a pletykák szólanak és utálni, kik e pletykákat gyártják. Csupa gyarlóság, csupa bűn, csupa haszontalanság és érdek-tusa, a mi körülveszi őt s így lehet-e csodálni, ha ez árban ő is elveszti a netán nyert egyensúlyt s ha aztán ő is ez árba veti magát, a mint vetheti? Hogyan legyen ily leányból jó asszony, hü nő, bölcs, tapintatos

élettárs? Látja, édes barátom, most nem is beszélek a tehetségről, csupán ama soha föl nem bontható helyzetről, melyben a női nem, hivatásához köze-
lit. Mert attól az ég mentsen meg minden nőt, hogy elébb, a férfiakhoz hasonlóan, keresztül menjenek mindoly tapasztalásokon, mik már gyöngéd rendeltetésöknél s alkotásuk bizonyos kényességénél fogva lényökkel teljes ellenkezésben állanak. Mert azt már csak be kell vallania őszintén, hogy mi nők a természet kezében valódi áldozatok, martyrok s mintegy eszközök vagyunk az emberiség életfenntartására nézve s így örömeink se lehetnek oly sokoldalúak, mint a másik nemé, mely inkább a természetalkotó kezéül szolgál s attól nem anyira szenvedőleges, mint cselekvő szerepre van hivatva egészben. E különbségnél fogva válik örökre ketté a férfi- és nőnem helyzete és rendeltetése első rangban s jaj a férfinek és a nőnek, ki e rendeltetést másod-

ranguvá teszi, mert — nézetem szerint — egyik sem lehet így egészen boldog s teljesen megelégedett. Azt nem mondom tehát, hogy a nő dobja magát oda az élet tapasztalásainak, mert ez által kilép ama lényét egyedül hasznossá és széppé alkotó nymbusból, mely a szerelemben — mint hol valódi hivatását első rangban keresnie kell — ő neki valódi, teljes boldogságot biztosíthat. A mely nő nem hoz szerelmével szüzi tisztaságot a férfi számára, kit lelke egész hajlamával magának kiválasztott s megnyert, az oly nő soha sem lesz e szerelemben igazán boldog. Erényt hozni és erényben élni! ez amaz egyedüli biztosíték a nő kezében, mely nélkül üdvössége egén föllegtelen égboltot sohasem fog látni! De ez mind — bár elég nagy áldozat — még nem elég, még mind igen kevés! És itt a szomorú igazságok egyik legnagyobbika, mely meg nem változik, meg nem változhatik, míg a természet

egész életrendje át nem alakul, a mi a meglevő alkotás törvényei szerint lehetlen s így magának a nagy alkotómesternek hibájául felroható. Hisz ön legjobban tudja, mert sokszor mondá, hogy a házaseletre azért nem száná el magát, mert minden lányt kisebb-nagyobb mértékben felületesnek, egyoldalunak, tapasztalatlannak tart, szóval : járatlannak ama nagy labirintban, mely az örök együttlét összhangját fejezi ki, mi nélkül elébb-utóbb terhére kell válniok egymásnak. Pedig a mint ez állapot beállott a házastársak között, ez arányban a boldogság is oszlani kezd és előáll az unalom, és végül, rendesen: a szakadás, kisebb, vagy nagyobb értelemben, a mi azonban már mind egy. Így elmélkedett ön gyakran énelöttem ez eszme felől s aztán gyöngéd vonatkozással hozzátevé, hogy oly nőt pedig, ki már másé is volt, házasság nélkül is lehet szeretni. — Én megértettem önt s ez volt legerősebb

szemrehányása irányomban, melyet én azonban méltányolni tudtam. De erről már eleget beszéltünk. Elég az ahhoz, hogy ön is belátta, mikép a nőgyermekek el vannak zárva az alkalmaktól, melyek egyedül képesíthetnék őket az élet megismerésére, az emberi s különösen a férfi-lelkület felfogására, mi nélkül — mint ön szintén csintalanul megjegyzé — még egy igazi csókot se képesek adni a talán igen is mohó, szomjas férjnek, ki talán ingyenczczé vált az igen is sokféle csóktól, melyet életében kapni szerencsés volt. „Tanítani őket mindenre külön? ez meg igen sok időbe és unalomba kerülne.“ Így szólt ön, meglehet rossz kedvében, de nem minden igazság nélkül s e megjegyzései most igen jól alkalmazhatók az én szomorú igazságaim támogatására. De mondja hát igazán, kedves barátom, ha nem látja-e be teljesen amaz akadályokat, melyek csak az e részben

czélul tűzött s mindenesetre legfőbb boldogulását a társadalmi életnek megátolják s maholnap talán végkép aláássák? S e visszásságok nélkül hogy képzeled ön ama szép jövő elérését, melyet eddig oly erős következetességgel fejtegetett leveleiben s mely az első pillanatban az én érző s még talán lelkesülni tudó lelkemet magával tudta ragadni s el tudta kápráztatni? De, mint mondtam, e szép emelkedés és ragyogás alászállt, eltűnedezett, a mint a való élet való képe — e profán igazság és szépség — tűnt elém s mint a napot a sötét fölleg, úgy borította el az ön által ébresztett fényes hitet. És most veheti-e rossz néven tőlem, ha még mindig kételkedve e világ jobb sorsa felett, azt kérdezem ismét: valjon azért vagyunk-e teremtvé, hogy szenvedéseken s fájdalmakon uszva keresztül, a késő korban ne legyen egyéb vigasztalás a sirnál, mely utolsó csatolásával csak egy rossz satyrát — az

életet — tesz bevégeztté? Hát miért ez a rossz satyra? mely csak szerzőjét csu-
folja ki és mintegy ez által jogot ad,
hogy azt mi emberek még jobban el-
rontsuk, vagy magunkra nézve ugy-
ahogy s legalább perczekre meg-
javítsuk, a mint épen a körülmények
és apró vágyaink kívánják. Köthet-e
valaki nyakunkba oly kötelességeket,
melyek nem a mi örömeink érdekében
szolgálnak s van-e józan értelme amaz
áldozatoknak, melyeket az emberiség
legnagyobb része az erény szigorú és
súlyos gyakorlata által egy igen pa-
rányi és aránytalan rész jóvoltáért
hoz, mely nem törődve semmiféle jö-
vővel, a jelennek él, egész feladásával
minden emberi jóindulatnak?! Oh
bocsásson meg, hogy ismét bántom önt
kétségbeesésemmel, de óhajtom látni,
mikép fog ön ez új chaosból kivezetni
engem, ha ugyan ez önnek hálás mun-
kát ígér. Különben én beismerem ta-
pogatózó tehetségemet és felfogáso-

mat önnel szemben s azért oh vezessen, vezessen! és ne csodálja, ha e levelet ismét ezennel bezárom.

Éljen boldogul!

VÁLASZ.

III.

Kedves barátnőm! — Tehát ön nem e világban kalandoz ismét és magát a nagy alkotóerőt hívja újból felelősségre az ön által fölfedezett hibákért, szomorú igazságokért? Hova tévedt ön ismét? Oda vissza, a honnan első levelében kiindult. És lássa, kedves barátnőm, ez ama komikus s más oldalról szomorú büntetése az embernek, a ki ereje és vágyai túlbecsülése által nem azon törekszik, a mit elérhet és megváltoztathat, de a mit önteltsége érzetében elérhetlent és változtathat-

lant kikeres magának minden tehetsége segítségével. Mintha az alkotó arra adta volna e tehetségeket, hogy azzal magunk ellen s ő ellene lázadjunk, holott ha az ő segítségével a magunk hasznára fordítjuk azokat, úgy bizony elég eredményt érhetnénk el. Beszéltem én önnek már első leveleimben a lemondás bölcs tanáról, melyet ön, mint látszik, egészen elfeledett. Már mondtam, hogy nem vagyunk és nem lehetünk istenek és véges lételünknek véges határokat kell szabnunk, még örömeink, vágyaink dolgában is, ha már élünk és élnünk jól esik. Pedig, hogy szeretünk élni, azt ön se fogja tagadni, a minthogy egyik levelében ki is fejezé, hogy t. i. ön is féreg, melyet ha eltiportak, még vergődik és tapad az élethez s nem tud a nap sugaraitól oly könnyen megválni. Önnel így kell beszélni, mint látom, hogy észre vegye, mikép az embernél — a mai nevelés közepette — nincs gögösebb, felfuval-

kodottabb lény s hogy épen e hibáink orvoslásán kell kezdeni a nagy műtétet, mely után ép, egészséges nemzedékek fognak e földre kerülni. És pedig e gög, felfuvalkodottság s önteltség minek másnak, mint a már említett civilisatio hamis áramlatának köszönhető legfőképp, mely a fény ü z é s üres eszméjét tüzve zászlójára, azzal az istenek és saját természete ellen visel harczot és uj Don Quixotte-ként összesebezve és fölemésztve a sok aránytalan és meddő tusák által, dől le halálos ágyára, hol legtöbbször kiábrándulva néz vissza egy elfecsérelt, dőre életpályára. De a sok szomorú és nevetséges példa utóbb is fölrettenti álmaikból a követőket, mert nem hiányoznak e bús lovagok mellől a Sancho Panzák se, kik türelmes elnézéssel igyekeznek a retorták mindoly nemein keresztül vinni embe-reiket, melyek elég pogányok, hogy a lázas álomból olykor-olykor s először csak perczekre, de később végképen

felriaszszák őket. Már ez egyetlen ismert nagy példából is felszámíthatlan tanulságot meritett magának a józan emberiség s a bölcs Sancho Panzák nem az erőszak visszaható eszközeivel, de mintegy magukra hagyva időnkint e hősöket, a természetszerű lakolások á'tal igyekeznek őket magukhoz téríteni és rejtett vonatkozások és képek által hatni reájok, hogy maguktól borzadjanak vissza és észrevegyék, hogy mily szánalmasak és nevetségesek. S e szép hivatás a művészetekben s különösen a költészetben éri el kifejezése netovábbját, hol a „szép“ festése által a művész mintegy amaz ellentéteket állítja szembe egymással, melyeknek már ily éles találkozása elég, hogy a szemlélő érzéke önkéntelen elforduljon a hamis bálványoktól, melyeket a civilisatio kinövései hoztak létre. Hisz — hogy többet ne mondjak — napjainkban még az ily fogalmak is, mint salonképesség, társadalmi rang,

sőt még a c z i m e k is mindmegannyi föltételek a szabad, társas közeledésre. Ezek nélkül ugyszólván el van zárva az ember az embertől. És minde szerencsétlen rögeszméket honnan meritette magának az emberiség, hogy ha nem a civilisatio ama téves uralkodó irányából, mely külső érdemekre fekteti a szeretet és méltatás szép és szükséges elvét, a mi nélkül kisebb-nagyobb arányban csakugyan az ember ellensége lesz mindig az embernek. Igen, de ez nem maradhat ekkép, mert a s z ü k s é g ez állapotot napról-napra széjjelebb bontja, mint a hogy én önnek a szükség e visszatartóztathatlan törvény-lefolyásáról már bővebben szóltam is. Hát ha még eljő az a minden pillanatban közeledni látszó szép idő, mely az anyagi, birtok- és keresetviszonyban való nagy aránytalanságokat lesz hivatva új rendszerbe állítani! Mennyivel alábbbszáll egyszerre ama korlátok száma, mik most az

embert elválasztják egymástól s így mennyivel több alkalma és méltó példája akad az emberiségnek ama nagy elvet megismerni, mely szerint mindnyájan egymásra vagyunk utalva, a természettől úgy, mint a társadalmi életnek legyőzhetlen kölcsönösségénél fogva. Akkor az ön kedves felkiáltása is, mely a most élő s uralgó aránytalan és lelketlen kis részéről szól az emberiségnek, ezzel együtt el fog enyészni, mert a nagy ár romboló hatalmával szemben el kell enyésznie. Akkor megszűnnek ama képzelt kötelességek, mikről ön beszél s mik már akkor igenis egészen a mi örömeink szolgálatában fognak állani. Akkor lesz józan értelme csak az eddig ön által ugynevezett „áldozatoknak, melyeket az emberiség legnagyobb része az erény szigorú és súlyos gyakorlata által egy igen parányi és aránytalan rész jóvoltáért szenved, mely nem törődve semmiféle jövővel, a jelennek él, egész feladásával minden

emberi jóindulatnak.“ Ön azonban ne irigyelje ezeket, sem a jelenért, melyben tobzódnak, sem a jövőért, mely végítéletként vár reájuk. Hisz e nem is igen parányi rész eléggé boszantja már a türelmes és szívós tömegét az emberiségnek s ha e kis rész egykor nyíltan fel lesz hiva, hogy valahára hagyjon fel boldogtalan dúslakodásával és nézzen szét ama szükölködő milliókra, kik természeti szent jogaik teljes mellőzésével és átengedésével ezredeig várták az igazság önkéntes elérézését, most már többé nincs kedvök, mert nem is lehet tovább várniok, — mondom, ekkor ez a kis rész lesz oly nemes talán és megállítja bacchansait, és tenni fog önként, mit az ész és jog értelmében tennie kell! Ha pedig e felhívás hangját ekkor sem hallja meg, vagy éppen nem akarja meghallani, akkor — meg vagyok győződve! — az oszlopszatos csarnokok elvesztik a vak mámortól különben már

eddig is ingadozó alapjaikat, és birto-
kosaikkal számadást tesz az igazságos
emberiség ama zsákmányszerű örö-
mökről, melyeket oly erőszakosan s
túltömött mérvben szereztek maguk-
nak, míg azalatt társaik aránytalan
többsége csupán a nélkülözés nehéz s
fáradt fohászaival táplálkozott. --
Addig pedig türelem és munkásság!
Munkásság arra nézve, hogy ne pusztá
fohászokból kelljen táplálkoznunk ad-
dig is, míg e felhívás általánossá lesz
és a szükség világosabb, sürgetőbb.
De mert e tárgyról én már különben
is szoltam önnek, kedves barátnőm,
tehát még csak annyit mondok itt,
mikép ily módon foszlanak szét ama
hivalkodások is, melyeket a civilizatio
jelenlegi áramlata teremt. Ily módon
enyészik el a külső érdekek és érdemek
számos neme s ily módon nyer más
medret a nevelés, ez örök anyaforrás,
mely minden erénynek s minden bűn-
nek, minden örömnök és minden baj-

nak szülője és dajkája. Én ez anyaforráshoz térek vissza akkor is, midőn ön a női nem helyzetéről általában s annak a hivatásához vezető utairól beszél, és kétségbe vonja mindörökre ama lehetőséget, mely szerint a leány-gyermek a szülői házból a családi életbe lépve, képes legyen mindama tapasztalatokkal birni, melyek nélkül a házasságban a férfivel szemben nem tud állandó összhangot létesíteni. Engedjen meg, kedves barátnőm, de ön e dologban is erős szemüveget használ s bár a jelen körülményekhez képest van némi igazsága, de tiszta szemügygyel tekintve ez állapotot, be kell látnia, hogy ön igen is a kivételesebb esetekről beszél s hogy a mi azt a szükséges tapasztalatokat illeti, azokat a legszüziesebb erények fenntartásával is meg lehet szerezni, ha ugy a bölcs szülők, mint saját eszmélkedő tehetségei a gyermeknek meg tudják találni az azokhoz szintén megfelelő eszközöket. Mert van-

nak ám ilyenek is, de melyeket a mai nevelésben nem igen fog ám ön, kedves barátnőm, oly könnyen feltalálni, holott az a kevés példa is, melyek az ön állítását erősen megczáfolják, elég bizonyosságot nyújt arra nézve, mikép az eszközök nem hiányoznak e célra s hogy ha azokat nélkülözik és nem ismerik az illetők, e körülménynek ismét a már annyiszor említett fényüzési-életelv és gyakorlat az oka, mit a külső érdek hamis uralma létesít. Ön oly gyermekes, és pillanatokra emlékeztet engem, melyekben én ez eszme föl szintén így vagy úgy, de az ön mostani komoly és meggondolt elvei értelmében nyilatkoztam. Az ily pillanatok fontosságát ön ismerhetné legjobban s tudhatná, hogy ha ön mindarról, mit ilyenkor csevegtem, határozott nézetet és vallomást kívánt volna tőlem, úgy bizonyára más értelmet nyertek volna e nyilatkozatok, illetőleg szeszélyes és tréfás megjegyzések. Az ilyen tréfák-

ban ha rejlik is az igazságnak bizonyos része, de a komoly igazságtól és meggyőződéstől még vajmi távol áll az. Azt hiszem azonban, hogy e levelekben az eszmék és a komoly meggyőzések fegyvereivel küzdünk, melyek közé kár volt keverni ily apró pávatollakat. De ha ön már e tárgyat szőnyegre hozta, elmondom önnek röviden erről szóló nézeteimet, melyek önt meg fogják győzni egyoldalú álláspontja felől, melyről e dolgokat szemléli. Vessen ön, kedves barátnőm, figyelmes tekintetet a mi jelenlegi nevelésünk titkaiba és észre fogja venni, hogy a szülők, gyermeküket nem annyira az életre, mint ama társadalmi képességre nevelik, melylyel a gyermek az ugynevezett külső érdemeket leghamarább magáévá teheti s megteremti a látszatot, mely napjainkban mindenben, még erkölcsünk felmutatásában is a legfőbb s majdnem egyedüli szerepet játsza. Hogyan tanulna hát a gyermek

egyebet ily módon, mint elsőrendben ámitani az őt körülvevőket s nem annyira tehetségeivel, mint drága ruháival és üres modorosságával megnyerni udvarlóit? — És az okos udvarlók — ha még oly nemes szándékkal vannak is eltelve — valjon nem veszik-e észre e félszeg ámitást és nem ismerik-e fel mielőbb azt az üres szellemet, melyben ők csendes boldogságuk föltételét vélik feltalálhatni? Bizonyynyal észreveszik mindezt s mert legtöbb esetben ugyanezt veszik észre, legtöbb esetben ők is az ámitás fegyveréhez nyúlnak s kész az ellenséges harcz, amaz érdektusa, melyből Sacher Mazoch általános törvényt alkotott s átvitte azt a gyöngéd, hajlékony s tiszta természeti ösztönök régióiba. Ily ellenséges viszony közt aztán ne is csodáljuk, ha boldogságot nem találunk s azt mint fehér hollót látjuk csak itt-ott, egyes kiválók édes birtokában. Tehát nem a tehetség hiányzik, szerintem, a női

nemnél, de e tehetség kifejlésére szolgáló eszközök és módszerek, miket a nevelés figyelmen kívül hagy. Nevelje csak a szülő a leány-gyermekeket úgy, hogy oltsa szívébe a boldogítás ösztönét, mely nem ismer áldozatot és ingadozást, midőn tennie kell, és e gyakorlati oktatásokon kívül adjon kezébe bizonyos kortól kezdve oly olvasmányokat, melyekben nem ismét a külső csillámok és hamis káprázatok, de a való életnek és az emberi lélek törvényeinek művészileg festett helyzeteit és harczait találja fel a fogékony lelkű gyermek. Vegye őt körül koronkint a művészetektiszta, örökszéphanatása által, melyből mindig csak oly anyagot fog meríteni az eszmélkedő kedély, mely első rangban a „szép“ iránti érzéket és eltelést fogja eredményezni, és ekkor ne féltse őt oly könnyen erényei léha feladásától, mert a művészet igaz hatása mindig az erkölchöz vezet vissza, főkép ha ahhoz az értelem bölcs sza-

vai és eszméi járulnak, miket a valódi költői művek szintén nyujtanak. Ott vannak például a világhírű regényírók s költők művei, melyeket ha egyszer megismer a gondolkodó és érző ifju szellem, mintegy önmagától rájő a helyes megítélésre, melynél fogva a rossz, selejtes és csupán az érzékek szolgálatában álló irodalmi piacz-árak becsét meg fogja tudni mérlegelni s mintegy kerülni, mint melyekben a már ismert magasabb örömet és szórakozást nem találja s legfelebb csemege gyanánt használja fel olykor azokat. A jó irodalmi művek olvasása által feltalálhatja mindenki az életnek mindama helyzetét, melyekben az ember az embernek, a nő a férfinak örömére, vagy bánatára szolgál s míg a való élet közvetlen tapasztalásai a lélekről mintegy a zománczot és üdéséget lehorzsolják, addig az ily közvetett hatása az emberi viszonyok ezerféleségének, a legapróbb tények és következmények tükrét állitják fel, és ez érin-

tetlen lélek sokkal könnyebben szerzi meg a tiszta következtetést és öntudatot, melylyel aztán a boldogításra képesnek érezheti magát, és képes is. Csakhogy — mint a Danaidák példázatánál — még ma igen ritkán akadunk ily leányra s a ki akad ilyenre, az adjon hálát az égnek, mert megtalálta, a mi ez életben a legbecsesebb! Az ily önmagában kiművelt lelket nem lesz szükség a férfinek semmire sem tanítani, mert az ily nő a megtestesült érzés és tapintat, ki gondolatainkban is jelen van és örömeinket, mint sajátjokat, igyekeznek mindenben föltalálni. — De azért vannak ily leányok már ma is, és napról-napra szaporodni fog számuk. Én erősen hiszem; higgye ön is, kedves Czeccil, és közeledni fog amaz áldásdús fához, melynek enyhe árnyéka alatt a valóság égető sugarai nem oly könnyen férhetnek hozzánk. Önnek nincs is egyéb hibája, mint hogy már is ama szép jövőnek karjaiban

szeretné magát ringatni, mely oly fényes arczzal várja, míg egészen — meghódítjuk. E hódítás eszközeit és módjait azonban, mint látszik, ön kevésbé ismeri, mint én, vagy csak nem akarja ismerni, mert ahhoz talán igen nagy fáradságok, érdemek és idők árán vél eljuthatni; és a hódításban a mai nők legtöbbször igen türelmetlenek. — Én különben eleget mondtam már e szép jövő jellemzésére s mikénti meghódítására nézve. Legyen már ön is egyszer türelmes és ne vádolja az ön szép és ezer jótulajdonokkal biró nemét oly örök-javithatlan hibákkal, s ha nőinket ma még nem látja eléggé a bölcs életre képesítve, ne a tehetséget vonja kétségbe nálok, de annak a kifejlésre szolgáló módozatait hamisnak, félszegnek. Ne a jellemet, de az ezt föltételező öntudatot tagadja meg inkább a nőknél s akkor — bizva a lassu fejlődésben — nem fog talán oly keserűen panaszos lenni

többé. Ne, ne legyen panaszos, s ha elfeledte első két levelem tartalmát, úgy ajánlom, hogy olvassa el újra, és akkor írjon, kérem, ismét.

Addig is éljen boldogul!

IV.

Kedves barátom! — Nem leszek ezuttal panaszos, és megkísértem csupán a női nem felől elmondani pár nézetet. Tehát hallja, kérem. — Ön, utolsó válaszában nem helyeselte egészen amaz álláspontomat, mely szerint én a nők elhagyatottságát egyedül e nemnél tapasztalható korlátolt vágyakra és a külsőségeket inkább hajhászó hajlamokra fektetem. Ön visszatér — mint írja — itt is az anyaforráshoz és a nevelés hamis voltának tulajdonít mindent, mely napjainkban

nőinket nem az életre, de a társadalmi képességre tanítja, és mindennek eredetét ön az általános emberi feltuvalkodottság (rang, czim salonképesség, s a t.) szerencsétlen gyakorlatában véli feltalálni. Köszönöm önnek, kedves barátom, női nemünk mellett e biztató s nemes apologiáját s ha hajlandó vagyok is ez elv egykori diadalában hinni, ezt csak azért teszem, mert — mint tudja — kétségbe vagyok esve nemünk jövője felett s csak, mint a börtön lakója a belopózó napsugáron, éledek és bizom szabadulásunkban! Engedje meg azonban, hogy régi kétségbeejtő álláspontomat ismét visszafoglaljam, csak azért, hogy — bár fájó szívvvel — tovább védjem azt s hogy önnek ismét alkalmat s fegyvert kölcsönözzek annak sikeresebb s előttem is döntőbb támadására, sőt — ha lehet — teljes elfoglalására. Bár tehetné ezt ön! Higyje el, ez esetben új életet, új látkört s új napot alkotna

elém és összes szenvedésemet, mint garast egy új templom építésére, tekinteném és dobnám oda, véres áldozatul azok kezébe, kiknek valaha eszébe jut talán az ön által fölfedezett alapon ez új templom fölépítését megkezdeni. Ön tehát azt hiszi, hogy a nevelés, és nem már magában a női természetben rejlő gyöngé hajlamok és állhatatlan tulajdonok képezik amaz elhagyatottságot, melynek közepette mi föltétlenül a férfinem támogatására vagyunk utalva s hogy úgy mondjam: az önkényök kisebb-nagyobb vazalljai vá kell lennünk mindenkép. Istenem! de ez még szép s igen gyöngéd kifejezése ama helyzetnek, melyben a szegényebb sorsú s így legtöbb nő a férfivel szemben áll napjainkban, és állt eddig mindig, még a föllengző lovagkorban is. Hány eset van, midőn a nő — ön meg fog bocsátani ez erős kifejezésért — valóságos eszköze a férfinak, csupán azért, mert tőle nyerheti csak a módot: úgy

megjelenni mindenütt, a mint más művelt ismerői s hozzátartozói megjelennek; tőle nyeri a kényelmet, mely nélkül nem képesek állandóan csak érezni sem, s minden alkalom, mely hasonló előnyök mellett még ezt is kínálni látszik neki — valóságos waterlooi győzelmet biztosít a férfi számára. Ön, mint férfi, talán nem ismeri ugy a női kedélyt, hogy elhiggye nekem, mikép én meg vagyok győződve, hogy ezer eset közül nem lesz három, melyben az ellenkező eredmény állana elő. A női kedélyt én ugy tanultam (még magamban is) ösmerni, mint melyet elsőrendben a phantasia igazgat s csak ezen át — mint egy camera obscurán a napsugár — hat át az értelemhez minden befolyás, hogy ott aztán mintegy szétterjedve egy ponton, vakító nyomot hagyjon saját ítélőhetsége számára. A nő képzeleg inkább, mint gondolkodik: érez inkább, mint ítél s mint a tó tükre, mindent magába

fogad s visszaád, a mi felette pillanatról-pillanatra elvonul. Bármennyire is ellensége ön — mint mondá — a hasonlatoknak ott, hol eszmék s igazságok harcolnak, azért vannak, szerintem, oly fogalmak, melyeknek érzékitésére nem elég a nyelv s ilyenkor egy eltalált hasonlat többet fejez ki, mint egy iverekre terjedő elmélet. Szeretném, ha ön belátná ezt s ha eltalált hasonlatnak tartaná, melyet a női kedély fejtegetésénél itt felhoztam. Ezt ítélje meg ön, kérem, és énnekem engedje meg, hogy saját nememet vádoljam, illetőleg sajnáljam, mint oly teremtményeket, kiknek mindent inkább adott a természet, csak szívósságot, akaraterőt, következetességet a megítélésben, szóval: (és ezt ismét fáj kimondanom) jellemet legkevésbé. És e hiányt ön a nevelés által véli helyrehozhatónak, illetőleg megalkotandónak?! Oh, ha igaza volna! De akkor mondja hát, kedves barátom: miért nem fedezték fel e nevelési rend-

szert ezredek óta? Miért kell a magát műveltnek és felvilágosultnak valló világrésznek bevallani egyszersmind önmaga előtt, hogy nem tett eddig épen semmi oly mozdulatot, mely megadta volna a határozott irányt e nevelési rendszer fokenkénti fejlődésére? Én sokkal nagyobb hitet táplálok ma is a férfinem iránt, hogysem oly föltevésre juthatnék, mikép önök saját önzéseiknél fogva kívánták fenntartani e zsarnok-uralmat felettünk, ki önöknek különben is áldozatai tudunk lenni, ha akarunk, s ha önök ezt megérdemlik s ha — csakugyan tudunk akarni. De ismét itt van az ön elvének Achilles-sarka, és én azt állítom, hogy mi nők akaratoskodni igen, de akarni nem vagyunk képesek úgy, hogy ez akarat a kivitel s az ezt előidéző cselekmények vaskövetkezetesége által nyerje meg valódi értelmét, értéköltételt. Ezek nélkül az akarat csak akaratoskodás, azaz oly föltevés,

melynek végrehajtására elég olykor egy pillanat. És ily pillanatok és ismét csak pillanatok összegéből áll a mi egész életünk és vergődésünk. Ne mondjon ismét ítéletet e sötét életnézetem felett, mert higgye el, kedves barátom, hogy e pillanatban szívemen a könny megkezdí meredek, nyomasztó utját s ha nem sirok: csupán azért nem sirok, mert már igen sokat sirtam életemben. — De látja, kedves barátom, e sirásokat is mindig a pillanatok hatása s nem egy hosszabb befolyás súlya s lassan emésztő fájdalma idézte és idézi elő még nálam sem. Pedig ön legjobban tudja, hogy én magamat valamivel jobbnak tartom az általánosságnál. — Igen, kedves barátom, ilyenek vagyunk mi női lények! Mi tudunk sirni, tudunk mosolyogni, tudunk szeretni és gyűlölni; de a mi könnyeink hamar felszáradnak . . . a mi mosolygásunkat fölkelte egy pajkos szellő, mely társnőink ruhájára egy

roszul álló redőt hevenyész . . . a mi szerelmünk mély és igaz, de csak addig, míg önök azt — mint a legkényesebb virágot — ápolni, óvni és elrejteni tudják az éghajlat nyers szeszélyü változásai elől . . . A mi szerelmünk (itt tovább kell időznöm) forró és feláldozó! de csak úgy, ha körülötte örök napfény (kényelem, megelégedés) dereng, s ha e feláldozást csak pillanatokra, napokra, hónapokra, talán évekre kéri tőlünk — de sohasem egy élet vég nélküli szenvedésére . . . Ön érteni fog engem, kedves barátom. — Ön érteni fog engem, kiről tudom, hogy szintén mily éles tapintattal bír a női lelkületek megítélésénél és tudni fogja, mint az én kedvencz költőm, Heine, hogy bennünk minden van, a mi önökben; hogy bennünk van érzés, büszkeség, szenvedély, szemérem, gőg, kevélység, nagyravágyás, költészet és értelem, de van egyszersmind mindezek mellé annyi könnyüvérőség, mennyi

épen elég, hogy egy pillanat alatt minden alkotásunk romba dőljön s hogy e rom felett a jó angyalok (ha vannak) nyögjék, zokogják el a nyomorúságot, mit ilyenkor egyesekre, nemzedékekre s a világra hozunk! — Olvassa el ön, kedves barátom, Heine három cyclusban irt ama költeményét mely nyelvünkre hiven lefordítva, az ön első izben szerkesztett „Ujvilág“ czimű lapjának mutatványszámában jelent meg. Látja, mily jó emlékező-tehetségem van. De a hatást, mit e vers olvasása azidőben reám tett, régen elfeledtem volna, ha ép e napokban nem forгатom az én kedvencz költőmet s nem bukkanak reá ama vers eredetiére, mit különben magyarul is leirtam magamnak amaz alkalommal. Ha nem volna kezénél e költemény, im ide írom ezt egészben. Tudom, ön is elfeledte már annak hatását, mely oly éles, költői szinekkel festi a női lelkületet, a női kedély nyomorúságát, a m a nyomorú-

ságot, mely a szegény költőt is — mint
zokogva magába vallja itt — nyomorulttá
tette egykor, talán már igen régen . . .
s e bevallás már csak a meggyilkolt
élet egyik kísérteties megjelenése . . .
Ime a vers:

1.

„Nem panaszlok, bár szívem megreped,
És nem vádollok, hűtlen, tégedet.
Ragyogva hordod bár gyémántodat:
Szived éjébe egy sugár se hat:

Azt rég tudom. Álmomban láttalak,
Láttam, hogy szived zord éjféli lak;
Láttam a kigyót, mely rág sziveden,
Láttam, hogy nyomorult vagy, édesem!

2.

Az, nyomorult vagy — s nem panaszlok, hidd
meg:

Szívem, legyünk mindketten nyomorultak!
Mig a halál megtöri sziveinket;
Szívem, legyünk mindketten nyomorultak!

Látom a gunyt, mely ajkadon lebeg még,
S a dacz villámit szemeid sötétén.
Látom, hogy kebled emeli kevélység;
De nyomorult vagy, nyomorult, mikép én!

A kin vonaglik ajkadon látatlan,
Titkolt könyüktől szemeid borultak ;
A rejtett seb kevély szived alatt van . . .
Szivem, legyünk mindketten nyomorultak.—

3.

Szól a zene ; trombitája
Túlharsog a hegedőn.
A menyasszony-tánczot járja
Az én régi szeretőm.

Vége-hossza nincs zajuknak ;
Hogy zengnek a vig dalok !
Közbe meg — sirnak, zokognak
Ott fönn a jó angyalok . . .“

Hát „Metta asszony,“ „Találkozás
régi kedvesemmel“ stb. stb. Ha ön
költő, kedves barátom, akkor át fogja
érezni, hogy mily rugóknak kelle mű-
ködni arra nézve, hogy oly mély ér-
zelmű, józan szemléletű költői kedély,
mint milyen Heine volt, a nőkről ily
dalokat irhatott. — Oh szóljon ! nem
esik-e velem együtt kétségbe a női nem
jövője s egyszersmind ama társadalom

boldogulása felett, melyet e szegény nők éltetnek?! És ön a nevelésbe veti reménysége végső horgonyát? Igen végső, mert vallja be, kérem, hogy önnek is a végső horgonyszála ez csak, és ön is belenyugodott már félig a szomorú és orvosolhatlan világrend folyásába és az «ideál»-t csak költeményekben kergeti már ön is; s végre, hogy ily hangulatban meg fogja engedni, mikép e leveletem ne fűzzem tovább, de mielőbb balzsamot várhas-sak öntől egy levélben, ha ugyan — van erre önnek még egy csepp balzsama!

Isten önnel!

VÁLASZ.

IV.

Szeretett barátnőm! — Tehát ön kételkedik, és ismét csak kételkedik a balzsamban, mely az ön sötét életnézletét meg-orvosolhatja. Igen : életnézletét csupán, mely alatt egyszersmind az egyén tapasztalatainak és ezekből alakult érzelmeinek s gondolatainak subject nyilatkozását kell értenünk. Az igazságok kutatásánál azonban önmagunk, egyéniségünk fölé kell emelkednünk s bizonyos távolból szemlélve a tárgyakat és eseményeket, nem szabad egy képen (például magunkon sem)

megakadnunk, ha azt akarjuk, hogy helyes ítéletet hozzunk. De erre a nők kevésbé képesek, mint mi férfiak. Ám azért még ne tapsoljon szeretett barátnőm, mert ezzel ismét csak a nevelés különbségét értem, mely a nőknél kevesebb súlyt fektet az értelmi erők kifejlesztésére s így komplikáltabb (bonyolultabb) dolog megítélésénél a nők rendesen gyöngébbek, egyoldalubbak és felületesebbek. Eszmékről lévén szó, ön már tudja, szeretett barátnőm, hogy ilyenkor a pusztá lovagiasságot (mit különben is reformálni szeretnék) mellőzni szoktam, mit ön nekem már szives volt meg is engedni. Tárgyamnál maradva tehát, láthatja kedves barátnőm, mikép nincs oka a tapsolásra s ha én a nőket, önnel együtt, a nagyobb dolgok megítélésénél gyöngébbnek, felületesebbnek tartom, ezzel csak utolsó levelem egyik főelvét támogatom és nem a lehetőség mérvét vonom kétségbe, de e lehetőségnek a kifejlésre

szolgáló módjait látom elhanyagoltnak és tévesnek. És ez: az annyiszor említett nevelés, mely napjainkban — mint már említém — alapjában hiányos és ferde. Hiányos, mert nem gondolkodni, csak kifejezni tanít: és ferde, mert nem alkotni, csak legfeljebb megtartani s a meglevőt használni, pazarolni: adja meg az irányt s mutatja meg a módokat. Pedig ez életben két legfőbb szükség az, hogy gondolkodni és alkotni tudjunk. De a gyermekleány a jelenlegi nevelési rendszerek alatt mit tanul? Mondjuk, hogy mindent, de bátran mondhatjuk, hogy mindent felületesen. Az olvasásból és írásból annyit, a mennyi elégséges, hogy — ne mondhassák, mikép még olvasni s írni sem tud. A számtanból annyit, a mennyi elég, hogy — a piacon kiadott vagy az innen-onnan bevett jövedelmi pénzeket rendben tudja tartani s azokról magának és másoknak szá-

molni képes legyen. Az idegen nyelvekből sem többet, mint mennyivel néhány köznapi mondatot tud kifejezni, hogy — korlátoltnak ne tartassék. És így minden tudományból, házi munkából semmivel sem többet, mint a mivel magának a műveltségre, gazdaságra és szórakoztatásra némilátszólagos igényt tarthat. Ama kiváló tehetségekről nem szólok, kik ha ép e tehetségnél fogva talán magukat egyből vagy másból alaposabban kiképzik is, de később, az általános szokás és érdekek által rendszeren elsodortatva s fel nem tűnve, elvesztik kedvöket s ezzel amaz üdvös irányt, melylyel maguknak az élet bárminemű csapásai és viharai közepette fenntartást — kenyeret biztosíthatnak. Ez volna ama függetlenség, mely alatt a gondolkodásra képesítve magukat a nők, ez által megadnák saját maguknak amaz értéket, mit most egyedül a férfiak vallhatnak általában magukénak s mely nélkül a nők sohasem

fognak helyesen itélni és — megélni a férfiak nélkül. Vagy miként fogja érezni magát oly nő, ki szüleit és gyámolóit elvesztve s a kenyérszerzésre semmi alapos képzettséget nem bírva, künn áll, vagyon nélkül a pusztta talajon? Nemde, itt csakis két ut áll előtte? És milyen e két ut? Mindkettő szomorú és nagyon szomorú! Az egyik ut: a férfvállat bármily áron — olykor alakoskodás által is — megkeresni; s a második: az erkölcsi halál, melyet többé életté alkotni nem áll senkinek hatalmában. Ezután nincs harmadik ut, csak a — halál, mi erkölcsileg sem szabad, szépnek sem szép, és nem is oly könnyű és kellemes. — Ezért az a sok szomorú kép társadalmunkban! Ezért az a sok elégedetlenség és titkos, emésztő vágyakodás a házastársak életében, mi aztán legtöbbször gátat vet mindennemű békés összhangnak, és vagy szakadást, vagy undort gerjesztő kölcsönös elnézéseket

hoz maga után. — Engedjen meg, kedves barátnőm, hogy oly őszinte és leplezetlen vagyok a sebek felmutatásában és megnevezésében. De balzsamot akarok önnek nyújtani, mit ön oly kétkedve kér és vár tőlem. Ezt azonban csak úgy nyújthatom önnek, ha a betegséget, melytől ön sem ment egészen, tisztán szeme elé tárom, megmagyarázva annak minden kórállapotát s a phasisokat, melyeken keresztül a mai mérvfokig jutott. Önt is úgy nevelték, kedves barátnőm, mint korabeli társnőit s mint azóta folyvást minden nemzedéket. Önt is csak arra tanították szülei, mit elégnek gondoltak arra, hogy egy férfi oldala mellett ne kelljen pirulnia és annak szerzeményét megőrizhesse és használni tudja. E férfi véletlenül azonban késett s ön árván maradva, érezte, hogy az élet terhe nehezedik vállára. Akkor még annyi szakképzettsége nem volt semmiből, hogy valamely szolgálat ál-

tal önfenntartását biztosítva, tovább várhatott volna ama férfira, ki önbén saját magát, vagy legalább életének valódi szükségét megtalálta volna s kiben ön is nemesebb hajlamainál fogva fölfedezvén a méltó élettársat: ez által elérte volna, mint nő, legfelsőbb hivatását: a megértő, összhangzatos családi boldogságot. És mit tett ön? Talán fölösleges lesz ön előtt felhoznom is. — Elég az hozzá, hogy ön hitt aztán az első üres fejü és szivü férfinak, ki vagyonát s kezét igérte önnek, és ön nemesebb hajlamai ellen nője lett, tette tette az ellenkezőt, a hajlamot, becsülést s egy szóval: szerelmét! — Szegény jó barátnőm! — A többit önnek nem kell magyaráznom. E viszonynak — a mi igen természetes — szakadás lett a vége s egyedül az ön szerencséje volt, hogy önállóbb tehetségeinél fogva e viszony tartama alatt kiképezte ön magát a nyelvekben, a zongorában és

rajzban, úgy, hogy azóta e tárgyakból alapos oktatást adhatván, függetlenül élhet. De ez önnel történt, amaz e z r e k és ezrek közt, kik talán hasonló körülmények mellett most is ott állnak elhagyatva s tengődve a nélkülözések kopár sivatagán, vagy — újra rabszolgájává süllyedtek egy hasonló lelkületű férfinak, és boldogtalan alakoskodások közt nézik a hosszú, vágyakkal terhelt napokat elvonulni fejeik felett, a nélkül, hogy más jobb sorsra csak számíthatnának is, vagy legalább fájdalmaikat elpanaszolhatnák valakinek, mi mindig megnyugtatóbb. — Észre veszi-e, kedves barátnőm, hogy e nem is egészen új felfogásban sok igazság rejlik s hogy ha önt már gyermekkorától úgy nevelik, mint azt később, saját belátásánál fogva ön sietett aztán helyrehozni — akkor más fogalma volna a nőkről, más önmagáról s más e szegény társadalom lehető boldogulása felől, melyben igen sok az orvo-

solni való. Akkor nem életnézlete, de világos meggyőződése és ítéllete volna a női nem tulajdonképeni szerencsétlen helyzetéről, melyet egyrészt igenis a férfiak megbocsáthatlan, de a természetén alapuló önzése mai napig nem igen buzgólkodott megváltoztatni. De önnek a későbbi elfoglalt, s az életfenntartás nehéz gondjaival terhelt idejében nem volt már alkalma önmagából annyira is kibontakozni, hogy saját tapasztalaitól elvontan, a tényeket tárgyilagos szempontról szemlélhette volna és szemlélhetné folyvást. Mint ifju nő, ki szüleitől nem volt az élet valódi föltételeiről és szükségéről felvilágosítva, öntudatlanul adta át magát a rohamos árnak és nem is képzelt módot a létezésre, mely a csinos ruházaton és a megszokott kényelmen kívül egy magasabb czéllal is kecsegtethette volna. Nem a tehetség hiánya tehát, hanem az öntudat és gondolkodás késő ébredése

okozta, hogy a mi a helyes nevelés által beállhatott volna a gyermekkorban, azt csak egy későbbi s a szemlélődésre önmagától hajló kor hozta meg eredményül. Van egy közmondás, mely aesthetikusabban kifejezve, azt mondja, hogy: «a főjétől romlik a hal.» A fő itt tehát ismét és egyedül a hibás nevelés, miből önkint, természet-szerűleg erednek ama korlátolt vágyak és a külsőségeket inkább hajhászó hajlamok, akarathiány, puhaság és következtelenség, melyek együtt a pillanatok hatásának rabjává tesznek mindenkit, és nem csupán a nőt. — Hogy e hibás nevelési rendszer helyébe miért nem fedeztek fel ezredeket óta más teljesen megfelelőt, az inkább az emberi művelődéstörténetnek átalában, mint jóakaratunk hiányának felróható. Oh, mert számtalan hiányok és ferdeségek uralkodnak még nemcsak ez ágában az emberi törekvéseknek. Ezeknek kie-

gyengetésére azonban a jövőnek végtelensége áll előttünk, a kérdések és feladatok ezreivel s az eddigi eredményekhez képest biztató, fényes reményeivel! Nem szabad tehát kétségbeesnünk a jövő felett, s az „ideál“-t, mint életünk és természeti lényünk egyedüli megnyugtatóbb célját s létalapját fönn kell tartanunk mindenben, mert e nélkül nem marad hátra egyéb — mint mondám — az állati tengődésnél, mely mellett sem sirni, sem mosolyogni épen nincs miért, de nem is lehetséges. Értem itt a fájdalmakat és örömeket, melyek nem csupán s közvetlen fizikai (testi) eredetűek — soha! Ez „ideálok“ tehát az emberi szellem legméltóbb kifejezői, melyeket, mint közvetlen önmagunkból származó természeti igazságokat elvetni, nélkülözni nem is áll hatalmunkban, hacsak nem negéelyezük ezt egy-egy elborult, kétkedő állapotban, mely ismét a gondolkodás

természetes, de pillanatnyi kifolyása gyanánt szokott kedélyünk által nyilatkozni. E természetes, de igazában csak futó nyilatkozásokat hangulatnak szoktuk nevezni, és ily hangulatot, mint (bár percznyi) igazságot, a költőnek is szabad jellemzés, vagy alakítás által kifejezni, egy-egy műben érzékíteni, ezzel mintegy a szemléletet, értelmet nyervén meg amaz örök-igazság beismerésére, mely szerint nincs megállapodás a természet életrendjében s befolyások alatt állván minden: ennél fogva örökös helyzet- s alakváltozásnak van kitéve minden, de minden; még az ön szeretetreméltó kétségbeesése is. — Ha az ön kedvencz költője, Heine, irt is oly verseket, melyek egy-egy ily hangulatot a legnagyobb plasticitással tesznek érzékelhetővé, ám ugyane kedves költőnek vannak (előbb és később kelt) költeményei, melyek a legmagasabb idealismus zománczával vonják be előttünk a látkört s ha

e fényes zománcz alatt olykor észreve-
szünk is egy-egy mélyen elrejtett sötét
vonást, azt Heinenál, — mint az embe-
riséget sebeivel ismerő költőnél és „par
excellence“ sociálistánál — egye-
dül társadalmi vonatkozásul, orvos-
szerül kell beszámítanunk, ez által
mintegy ösztönözve minket a társada-
lom e bajainak mielőbbi orvoslására.
Különben e témába kapva, sokat le-
hetne önnek, kedves barátnőm, felvi-
lágosításul elbeszélnem, a mi azonban
igy levélben unalmassá válhatnék.
Elég lesz talán önnek, ha saját fegyve-
rével sebezem meg önt és figyelmez-
tetem Heinenak néhány oly költemé-
nyére, melyben a fentebb említett
szellemet — s egészen ellentétét az ön
által idézett versnek — fogja fölfe-
dezni ön. Csak néhányat említek. Ott
van például: „A z r a“; „A p a p l a k“,
„A régi történet“ és a dalokból
számtalan, egészen a platonikus gyön-
gédtséget érintő idealizmussal.

No de ön, szeretett barátnőm, csak ingerkedett velem akkor, midőn Heineról szólva, az ön sötét, kétségbeesett álláspontját az ő költészetével akarta megerősíteni. Hisz ön jól ismeri Heinét, és tudja, hogy benne épen a legszigorubb, legtisztább idealismus sirt fel, még akkor is, ha gunyolódó álarczot öltött magára. Azért ne vélje senki, hogy Heine cynikus, vagy tagadó lelkülettel birt, mert ez a legnagyobb tévedés, úgy vele szemben, mint minden valódi költői szellemmel. — Minden költőnél a kifejezés célján kívül van egy nagyobb cél is mindig, mely azonban csak közvetve ama hatás által érvényesül, mit nem a kifejezett mondatok értelme, mint inkább ez értelemhez kötött erkölcsi kép és az «ideál» utáni rejtett sóvárgás, a felhők feletti fényes világ káprázataként eszközöl képzel-műnkre és gondolatainkra. — Azért hagyjuk ezt és kerüljük jövőre a költők idézését, mert ez igen széles laby-

rintba szokott vezetni, hol a kész Ariadne-fonalat megtalálni is igen nagy fáradságba kerül legtöbbször. És én nem akarom önt fárasztani. — Nem szabad tehát földadni a jövő hitét semiben! Hisz akkor bűn még a gondolat is, a mely nem csupán magunkról szól; bűn a könny és mosoly, melyet nem pusztán érzéki eltelés hoz létre; és bűn az anyai szeretet, melynek melege nélkül elvész a csecsemő és kihál a világ! — Ebből is láthatjuk, hogy a természet minket egymás támogatására utalt mindenben s hogy élhessünk: szeretnünk kell, hogy minket is szeressenek. — Áltatni pedig nem lehet sokáig se mást, se magunkat.

S most isten önnel, szeretett barátnőm! Ohajtom, hogy következő levelében a béke olajágával köszöntsön be először is s hogy inkább ama kezdeményezésekről s azoknak gyakorlati életbeléptetése módjairól értekezzen,

semmint az elébbi kishitü s igaztalan álláspontját tovább is védni jónak lássa. Különben is sok a baj, sok a seb, melyet társadalmunk testén orvosolni kell az emberiségnek, hogy a nélkülözhetlen, édes „ideálok“-at mielőbb és minél közelebb hozzassuk. — Gondoljon csak a művészetek és tudományok jelenlegi állapotára, főkép nálunk! — Pedig ezek is a neveléssel együtt képezik életföltételünket, sőt magát a nevelést teremtik meg úgy, a hogy annak állania kell, s mely általemberek leszünk s nem állatok, nem szolgák s nem eszközök — legtöbbször még mi férfiak is! —

A viszontlátásig!

V.

Szeretett barátom! — Most már teljesen belátom, hogy a mi álláspontunk mennyire összehozhatlan s hogy én önnel hiába harczolok, mert önnek — ezt bevallom — sokkal több fegyver van kezei közt, mint nekem. Már magában az ön nagy hite a jövőben, oly hatalmas tegyver, mely az én nézeteimet, mint vakandturásokat a vihar, szétszórja, elemésztí. Mert az én nézeteim, csakugyan vakandturások, de olyan vakandturások, melyek talán szükségesek a vakandnak arra nézve,

hogya el ne vesszen, vagy legalább, hogya természetét meg ne kelljen tagadnia. Pedig már magában a természetünkkel való ellenkezés is szerencsétlenné, vagy elégedetlenné tehet bennünket. Nem hiszi ön ezt? Elég az, hogya az én természetem talán gyöngye ily nagy hit befogadására s e nélkül pedig, mint ön is állítja, nincs megnyugvás, nincs teljes kielégülés. Nem mondom én azt most már, hogya nem hiszek e nagy jövőben, csupán azt érzem, hogya e hit sem elégítheti ki egészen a jelen embereit s hogya végre e hit is csak egy neme ama fanatismusnak, melyből fel kell ébredni olykor-olykor s mely ébredés mindenkor fanyar s annál leverőbb. Egy álom, melyet míg álmodunk, szép és megnyugtató lehet; de tudjuk, hogya nem lehet mindig álmodnunk! Egy fényes ábránd, mely bizonyos időben és ideig káprázatokban ringat, de mely káprázat után eljő a kiábrándulás, ez

az éhes, sovány alak, mely a valóság
görcsös botjára támaszkodva, kér ala-
mizsnát, segítséget — boldogságot!
Mit ér az a szerető nőnek például, ha
midőn szerelmében csalódik, s emésztő
könyeit sirja, mit ér, ha azt mondják
neki, hogy unokái nem fognak így
csalódni többé?! — Mit ér a szegény-
nek, ki verejtékének összes cseppjeivel
sem bir talán annyi biztonságot sze-
rezni, hogy egy édes falatja legyen s
hogy a tél hidege ellen óvja magát,
mit ér, ha azt mondják neki: „ne félj!
egy század, vagy csak évtized múlva
már nem fog fázni, s nem fog egy édes
falat után epedni senki“?! — Mond-
jak-e több — mondjak-e száz s ezer
példát? — Oh, kedves barátom! hiába
itt minden nagylelkűség! hiába minden
erőszakoskodás! Az ember, vagy leg-
alább az emberek legnagyobb része —
s köztük én is — sokkal gyöngébbek
vagyunk, hogy sem ily önzetlen, nagy
áldozatra képesek volnánk, s hogy az

megnyugtatna oly élet felől, melyet már természettől szeretünk, melyhez ösztöneink és érzékeink egész erejével ragaszkodunk s mely végre oly egyedüli, oly visszahozhatlan és — oly rövid! De hát, jól van, hagyjuk az egészséget és beszéljünk még a részletekről. Közbevetve különben is meg kell jegyeznem, hogy ily komoly tárgyú levelet többé — vagy legalább egyharmar — úgy sem szándékom írni. Ez lesz jelenben az utolsó bölcselkedő levelem s azért nem lesz önnek terhére talán, ha ez irányban még néhány részletes okoskodással állok elé, melyekre befejezésül és mintegy bucsuzásul szívesen veszem öntől a megjegyzéseket és felvilágosítást. Azután magán-viszonyaimról s napi élményeimről fogok önnek írni, ha szívesen veszi; s ha kedve lesz, úgy önt is hasonlóra kérem. Tehát bucsuzásul mondja meg, édes barátom, oh mondja meg nekem, hogy amaz annyiszor említett nevelés —

mely ön szerint az egyedüli orvosság
nemünk jövőjére nézve — mily módon
és mikor fog megszületni, ha csak-
ugyan születni fog s hogy mi gátolta
annak behozatalát a mai napig — a
férfinem „természetes és megbocsát-
ható önzésén“ kívül, mely ép úgy fen-
tarthatja magát ezután is, mint a hogy
ezredek óta fenntartá eddig? A férfinem-
ről levén szó, most már szeretnék ön-
től önökről is hallani valamit általában.
Hisz második levelemre adott válaszá-
ban így kiált fel: „Oh mert mi férfiak
is furcsa és sok esetben iszonyulények
vagyunk,“ és igéri aztán, hogy más
alkalommal bővebben fog szólni erről.
Ez levén tehát az utolsó bölcselkedő
levél, az erre adandó szives válaszban
ne feledkezzék meg ez ígéretéről sem.
Mondja el, édes barátom, azt is, hogy
a két nem közti természeti viszonynak
adhat-e a jelenlegi házassági rendszer
nemesebb, kielégítőbb alapot? s ha
nem, úgy mily átalakítás által véli ön

megjavithatni? Üdvös-e ama szoros kötelezés, melynél fogva a házastársak csak bizonyos meghatározott ritka körülmények létezése vagy eléállása esetén, vagy másként csak kölcsönös beleegyezés alapján s akkor is nagy nehézségeken s időn keresztül válhatnak el egészen. Mert e törvénytelen utak — mint ön ezt oly helyesen megjegyzé — rendesen megbüntetik magukat, már csak az által is, a mennyiben új törvényes viszony addig nem köthető egy részről sem. És végre — ha gyermekek vannak — ugy az ily szakadások nem ártanak-e az erkölcsnek s magának a szülők által gyakorlott nevelésnek, mely nem üzheti ez esetben jótékony, kölcsönös gondoskodását és szellemi befolyásait a gyermekekre? Ezek oly kérdések előttem, melyek a társadalmi élet boldogulásának első föltételeit látszanak magukban rejteni s melyekre felelni nem tudok magamnak, ugy, hogy ne maradna hátra va-

lami, mi aggodalmaimmal nem tud egészen megbarátkozni. Azonkívül ön, harmadik levelében, a művészetekre utal, mint melyek által a nevelés hivatva volna amaz ugynevezett szükséges öntudathoz vezetni az emberi szellemet. De hát meg van-e határozva a színvonal, mely az örökszép művészetet elválasztja amaz ugynevezett „piaczi áruk“-tól, melyek kártékony ellenhatást gyakorolnak a fejlődő tiszta, józan öntudatra? És ha meg van határozva e válpont, hiszi-e akkor is ön, hogy e hamis termények leszorulnak a felszínről s hogy ezeknek nem lesz mindig nagyobb pártjuk? Oh, édes barátom, én még mindig hajlandó vagyok azt hinni, hogy ön igen is nagyhitű az emberi nem iránt s hogy e szegény rábokból, kik ezer befolyás alatt nyögnek, ön akar isteneket alkotni s mert ezt részben célul tűzte ki magának, e cél iránti előszeretetből és hűségből védelmezi álláspontját.

oly makacsul és — megvallom — erőteljesen. De e védelem hatása, mint mondtam, csak időszakai, pillanatnyi, mint milyen a vallásos érzelem is az embereknél. Én rám hatott és hat is mindenesetre s nekem úgy tűnik fel ön e védelmek közepett, mint a nemes mohamedán, ki vallásos rajongásában a földet csókolja imádkozó ajkaival, míg egy óra múlva egy társát gyilkolja meg, a miért az, a mezei munka közben, pipájából a szükséges dohány-parazsat kiütötte. — Ne vegye, kérem, e hasonlatot egészen önmagára és csupán az abban rejlő helyzetkülönbségből merítsen némi vonatkozást egy kisebb csetre, mely azonban önt is illetheti, azt hiszem. Vagy nincs-e mindnyájunkban egyformán kisebb-nagyobb forrása az indulatoknak, melyek ép úgy feltámadhatnak a jó, mint a rossz iránt? Nincs-e bennünk vér, melyről egy helyütt így ír ön is költeményeiben:

„S mik most úgy rágnak életünk erén,
Kivész-e egykor a sok indulat?
S a boszuvágy, dölýf s irigység helyén
Fölépül e a munkás öntudat? —
Ismérem én a vér átkos hevét;
Ah! nincsen ennél ördögibb elem!
— Az én hitem oly halvány, oly setét.
Csak egy sugárt adj, édes istenem! —“

És most ön már e „sugarak“
ezrével harczol ellenem? — Vagy
— vallja be igazán, édes barátom —
önben nincsenek ily indulatok, ily
„ördögi elem“? s ha még talán önben
nincs is, de hogyan gondolja, hogy má-
sokban nincs, vagy „kivész“? Hisz a ki
az „öntudat“-ról így írhat, annak ez
öntudatot birnia is kell, vagy legalább
kellene? s ha önben például van ily
öntudat, a mit hiszek is, és nincsenek
indulatok, a mit föltételezek, akkor még
mindig azt kérdem, hogy hány ily
embert tudna nekem fölmutatni? S ha
mutat százat, ezret — többet aligha —
ám hol vannak még a milliók ezektől?!

s hogyan képzei ön, hogy az emberek túlnyomó száma ide jusson valaha?! mert másként — mint az ön tragédiaelméletében, az erők törvényénél fogva — a nagyobb a kisebbet mindig fölemészt, vagy legalább legyőzi s uralja?

Ime, kedves barátom, az utolsó kényes kérdések s ha ezekre megnyugtató választ ad, úgy csakugyan nem írok ily komoly tárgyokról többé. Míg ellenben várhat pár sort, de csak is pár sort, melyekben legalább kifejezem, hogy nem győzött meg, nem békített ki a jövővel sem. Ha nem írok többet ily dolog felől, akkor meg lehet nyugodva győzelmét illetőleg s akkor tudhatja, hogy én is meg vagyok nyugodva a jövőre nézve s így — kevéssé a jelent is elviselhetőbbé tette előttem. — Most hát, isten önnel, kedves barátom! Kiváncsian várom a feleleteket. Azt hiszem, hogy el nem némit. Oh némitson el, kérem! Akkor győzött. Akkor vegye előre hálám

őszinte kifejezését, mert akkor én —
ugy érzem előre — mégis ujjászü-
lettem.

Isten önnel — isten önnel!

VÁLASZ.

V.

Szeretett barátnőm! — Tehát ön nem kíván többé komoly tárgyakkal foglalkozni leveleiben? Ám jól van, de azért ne higgye, hogy a mi álláspontunk oly összehozhatlan. Csak ne legyünk, mi emberek, túlkövetelők és tudjunk igenis ellenkezésbe jöni természetünkkel. Azért még nem leszünk szerencsétlenek. És álláspontunk már ekkor találkozott. Mert oly megelégedést, mint milyet ön talán kíván, e föld ugy sem adhat, mert e földön élő lények anyagból állanak össze, és minden

anyag befolyásokat szenved. Épen ez örök törvénynél fogva áll elő a lemondás szükségessége oly kívánalmakról tudniillik, melyeneket csak oly lények követelhetnének észszerűen maguknak, kik mindent önmagukból és egymáshoz való viszonyaikból volnának képesek megteremteni s kiknek csak érinthetlen szellemök, és nem egyszersmind physikailag érinthető és így szenvedő részök is van ez életben. Ismerve azonban ez új és csalhatlan élettörvényt, mely szerint szellem, anyag nélkül nem létezhetik: ily követeléseket csak a vakon rajongó phantasia állithat fel, mely szilaj röptében nem ismer hibát önmagában, szemben a természet nagy törvényalkotásával. Pedig e hiba szaz ebből származó képtelenségek számbavétele nélkül nincs biztos rév, hol az emberi szellem, nyugtalan vergődései után, biztos alapra, nyugalomra számithatna. Amaz a r á n y o k meghatározása és felállítása képezi

tehát — mint már egyszer megjegyzém — e lemondás tanának alapföltételét, a mi az életerkölcsei tudományal foglalkozó bölcsészek föladata s mely arányokat a bennünk rejlő érvényesülés és vágyakodás ösztöne s az ezeknek megfelelő s ezeket kielégítő eszközök viszonyában kell keresni. Olvassa el, kedves barátnőm, első leveletem, mit ön — úgy látszik — már szintén elfeledett s melyből újabb világitást fog nyerni a lemondás e tudományára nézve. Az emberek igen hamar tudnak feledni s ez oly baj, melyet szintén orvosolni kell. Ez által az újabb, de már ismert befolyások mindmegannyiszor új lefolyási processust igényelnek, a mi gátolja az öntudat fejlődését és folytonos kezdetlegességben tartja a következtető értelmet és a befogadó szemlélődést. Ám e tulajdonság csak ismét a rossz nevelés gyümölcse, mely nem nyújt kellő minőségű és mennyiségű anyagot a gyermek fo-

gékony és hajlitható szellemének arra nézve, hogy az folytonos, bár mérsékelt művelés alatt álljon. Már pedig a szellemnek is ép ugy megvan termő és termékenyítő anyaföldje, mint az anyagnak s a magvak minősége, aránya, és a talaj művelése itt is ép ugy döntővé válik, mint a physikai világban. Ez elv igazságát már a szellemnek a testtel való elválhatlan s egymástól függő viszonya s ma már általánosan elfogadott törvénye erősíti meg s teszi a gyakorlatban szükségessé. És e nevelés hiánya különösen a nyilvános iskolák helytelen berendezésében és tanmódszereiben található fel mai napig. Gondolja meg csak, kedves barátnőm, hogy a nyilvános iskolák mig a növendékek physikai erőteljeségével s annak fejlesztésével legkevesbbé törődnek, addig, s legfőképnálunk, egy-egy tanító száz és száz növendék nevelésére és oktatására van hivatva. Mikép fordithatna kellő figyel-

met csak 20—30 növendék szellemi fejlődésére egy talán leglelkiismeretesebb és legbölcsebb tanító is? De tovább menve, mikép is kívánhatna az állam, vagy egyesek társulata valami nagy lelkiismeretességet és képzettséget oly tanítótól, kinek e roppant fáradságos és fontos hivataláért alig nyújt annyit, miből a legegyszerűbb módon élni tudna. A valódi képzettség nem fogja magát ily silány méltánylásért áldozatul dobni e terhes föladatoknak, még akkor sem, ha e föladatokat öszszébb szoritnák is, és például 10—15 növendéket biznának rá. Ahhoz különben is általános műveltség és tehetség kell, hogy a fejlődő emberi szellemet helyes mederbe szorítsa a tanító s mintegy előkészítse benne ama szükséges világnézlet anyagát, melyből később, az egyéniesség hozzájárulásával, egy tisztult, szabad s öntudatos emberi lény áll elő, ki erői józan önérzetében nem fog irigy tehetetlenséggel, se tu-

datlan bizalommal mások konyhájára jární ragadoz .i, vagy nyalakodni, erkölcsi értelemben sem. És csak az ily emberi lény lehet igazán szabad és erkölcsös. De hagyjuk most e nagy témát s csak annyit tartok még erre nézve szükségesnek a megjegyzésre ön előtt, mikép e gyökeres iskolai és nevelésügyi ujitások (reformok) ideje is közeledni látszik, a mennyiben az ez érdekben tett mozgalmak mindenfelé, ezt remélni engedik, még nálunk is. De ön talán e feladatokkal is ugy szeretne elbánni, mint gyermekkorában a szappan-buborékokkal. Pedig ezeket nem lehet oly könnyen felfujni. Petöfi mondja tréfásan valahol műveiben, hogy ha az almának egy egész nyár kell, míg megérik, akkor mennyi idő kell a földnek — e nagy almának — míg az is é r e t t lesz?! Ha ön jó matematikus, ugy számítsa ki e tételt, és valószínűleg meg fog győződni, hogy — még nem szabad kétségbeesnünk a

világ jövője felett. De igaz, ön egész komoly feleleteket vár tőlem. Vegye hát e tréfát komolyan s akkor is én nyerek. Akkor is én nyerek, mert be fogja látni e hasonlatból, hogy mily parányok vagyunk mi a nagy természetben s mégis mily fontosságot tulajdonítunk magunknak. Pedig még az élő lények közt mi vagyunk a leghatalmasabbak. A féreg ha lábaink alá jő, eltapodjuk; a vadállat ha marta-lékra tör reánk, a távolból elejtjük, s csupán az elemek azok az egyedüli Cyclopsok, miktől rettegünk s mik minket taposnak el, ha lábaik alá jövünk. De ön talán még azokra is haragszik, kedves barátnőm, a miért ily hatalmat gyakorolnak felettünk. De hisz akkor hát ismét istenekké akar ön tenni bennünket, a miért tudja-e, hogy mi a büntetés? Az, mi annak a „szerelmében csalódott nőnek, ki mig emésztő könnyeit sirja, nem éri be, ha azt mondják neki, hogy unokái nem fognak ugy

csalódni többé.“ Szegény nő! — fogja mondani csakugyan mindenki — ha e nő igazán csalódott. És ha igazán csalódott, akkor — már nem szerethet többé igazán. Mert a nő csak egyféleképp csalódhatik, s ez ama téma, mely engem önkéntelen is egy sürgető kérdésének feleletére visz át, s melyről ön bő magyarázatot óhajt. Nem maradok tehát adósa, mert azt különben is megigérttem, hogy elmondom, mikép „a férfiak is miért oly furcsa, és sok esetben iszonyu lények.“ Hallja tehát, kedves Czezil. A férfiak általában a nőket még mai napig is örömeik édes tárgyának tekintik, öntudatosan, vagy öntudatlanul, és nem azt a belső életet becsülik a nőkben, mely nélkül s melyhez képest a legmohóbb örömek kielégítése is oly pusztán physical — s mondjuk ki: brutális — tartalmu, melynek egyszeri élvezete is elég legtöbbször arra nézve, hogy veszteség nélkül le tudjunk mondani

annak további megtartásáról. Egy szép, telt edény, melynek ha színét (s legtöbbször csak képzelt színét) elvettük, új telt edényt keresünk, hogy annak is csak színét (s legtöbbször savóját) képzelve szintén elvehessük. Most nem szólok a nőkről, mert másként e bünből egy rész reájok is háromolnék, de szólok tovább is csupán a férfiakról, kik e hiu képzelgésök tulhajtása által oly örömeiktől fosztják meg magukat, melyek az illúziók — ez örök szivárványok — tisztán emberi s így felsőbb származásu földjében, a szellemi életben gyökereznek és virulnak. Legtöbb férfi megszeret például s magáévá tesz egy nőt, mert e nő szép, ingerlő, vagy szenvedélyes. Az érdek-viszonyokról nem is szólok, mert azokat bűnnek tartom, úgy a fiatalok, mint különösen a szülők részéről s mert ezekről sóltam már egyik levelemben, midőn a Danaidákhoz hasonlítám az ily szerelmeseket. Szólok csupán a képzelt

viszonyokról, melyek nem kevésbbé játszák szomorú szerepeiket a társadalomban. Csak egy példát hozok fel tehát, melyből kisebb-nagyobb mértékben minden ily viszonyra lehet tanulságot meríteni. Az ifjú meglát egy leányt, kívül a bálban, vagy társaságban találkozik. Mindkettő fiatal és fogékony az érzésre; mindkettőnél eleven képzelőerő és következtető értelem működik. Az ifjú már látja az oltárt is, mely előtt a leánynyal esküszik; látja a házikört s a leányt, mint őrangyalt lebegni a felett. A leány látja a gyöngéd férjet, ki álmai felé hajol s erős karját szétterjeszti, hogy a szellő se merje kedvesét érinteni; látja a munkás, gondos férfihomlokot, melyben minden gondolat az ő örömeit, megelégedését czélozza. Mindezt növeli a gyakoribb találkozás, a lágy mosoly, az égő arcz, a gyöngédség, figyelem és kaczer nyugtalanság, míg végre a kölcsönös forró vallomások és

— és ők egymáséi lesznek. Eddig csak ketten voltak, kik egymásnak egymásról beszéltek, míg most hozzájuk jő egy harmadik hivatlan, de kérlelhetlen s bőbeszédű, de igaz szellem, a valóság, vagy más néven: t a p a s z t a l á s, mely ellesi minden léptüket, kitalálja gondolataikat és rajtakapja őket oly érzelmeken, melyek nyugtalanságot, elégedetlenséget s újabb titkolt vágyakodásokat táplálnak magukban s aztán kipletykázza mindegyiknek azt, mi egyikről a másikat érdekli. E pletyka szellem elfecsegi a férfinek, hogy nője nem egész lelkével csügg az ő boldogításán s a helyett, hogy ez igaz fecsegetést azzal hallgattatná el, mikép nejét felvilágosítsa a női hivatás valódi szentségéről — mely csak boldogságot teremhet — elégtételről gondolkozik, szórakozást keres, új titkos szerelmi viszonyokba bocsátkozik. És ez az igaz, fecsegő szellem ép úgy elmondja az okos nőnek mindezt. De ha nem is

mondaná, beszél a férfi rossz kedve, hidegsége, erőszakolt szeszélyeskedése, sőt olykor gyöngédtelensége, mely csak nehányszor ismételve, biztos jel az okos nő előtt arra nézve, hogy férje őt többé nem szereti, vagy épen más szeret. A nő ekkor féltékenykedni kezd és — legjobb esetben gyöngéden körülveszi a férjet, hogy őt őszinte vallomásokra bírja. A férj talán már ekkor nem vallhat őszintén, vagy nem bizik nejében s így terhére válik a vallatás, s ennél fogva szinlel, vagy visszautasít, a mi egyformán növeli a visszás helyzetet és elégtelenséget. Szóval megszületik köztük a bizalmatlanság — a házaselet örömeinek e mindent felfaló szörnyetege — és ezután már minden a legtermészetesebb uton következik. A nő szintén megboszulja magát, vagy kétségbeesik, holott egy nemes férfivel szemben még mindig találhatna orvosságot e boldogtalanság ellen, és ez a mindent föltétlenül helyeslő, elfogadó

s önfeláldozó, vidám ragaszkodás, mely magára nézve nem ismer boldogtalanságot, ha férjét boldognak látja. És e boldogságért mindent elkövet, a mi tőle telik, a nélkül, hogy azért követelne valamit, vagy magát előtérbe állítaná egy perczig is. Ha mindezt folyton gyakorolva, férjét most se látja boldognak, szóval: ha ő már arra nem képes, hogy általa a férj megelégedésben éljen s hogy elismerését kivívja: no ekkor — csupán ekkor csalódott a nő. Különben soha. Ekkor méltó részvétet érezhetünk e nő iránt és nem fogjuk csodálni, ha szerelmével ama martýrok közé sorozza magát, kik feláldozásuk daczára se használtak valamely igaz ügynek, vagy legalább nem azonnal. Mert hogy az igaz ügyek martýrjai mindig közelebb hozzák ügyök egykori diadalát, azt ők is s én is erősen hiszem, kedves Czeczil. Mindazáltal én nem fogok kívánni ily nőtől több martýrságot, mint mennyit csalódásáig szen-

vedett. Ha nem volt, ki a tőkét megbecsülje s abból bölcs gazdálkodás által boldogságot alkosson magának, ám a tulajdonos oszsa fel e tőkét „garasokra“ — én nem ítélem el többé. Vannak kik elítélik; de én nem vagyok ily követelő idealista, ily rajongó martyrbarát. Én is azt mondom, hogy szebb a teljes martyrság ez esetben is; de azt is mondom, hogy ma már ne példák, de tölfedezések által igyekezzünk a szebb jövő érdekében munkálni; ne legyünk hősök, de munkások; ne istenek s angyalok, — kik százszor meghazudtolják magukat, midőn lábuk a földet éri, — de emberek, kik eléggé megfelelnek rendeltetésöknek, ha társaiknak soha sem ártva, maguknak úgy mint egyszersmind valamely közös érdeknek, vagy egyeseknek jóvoltáért élnek, fáradnak és meghalnak. Mert végre a ki az életet nem nézi oly nagyító szemüvegen, mint ön, kedves barátnőm, az nem fog kétségbeesést

ismerni sem. Az ember testileg s lelkileg az érvényesülés felé törekszik s ha ezt csak részben, vagy épen nem érte el, akkor ugyan mért essék kétségbe? Egy földobott kö, mely valahol fönnakad s le nem esik; egy lehullott esőcsepp, mely kopár sziklán mállik szét; egy hang, mely visszhangra nem találva, a légbe oszlik el. Semmi több. Hogy e kö, hogy ez esőcsepp s hogy e hang egyikünk se szeret lenni, az természetes; de még természetesebb, ha ezekhez hasonlóan türjük sorsunkat, mert ez esetben ez a legbölcsebb. De nem kalandozom tovább, mert ön komoly, meggyőző feleleteket vár tőlem. Pedig már igen rövid leszek, miután ön engem az elmondottak után is érteni fog. Hogy tehát a férfiak is mily furcsa és sok esetben mily iszonyú lények, azt kiérezte az elébb fölállított helyzetből, mely kifejezi, hogy tulajdonképen ők a hibásak, ha a szerelmi hűtlenségek okait keressük. Nekik

volna föladatuk a nővel megismertetni az ő tulajdonképeni rendeltetésöket, mely különben is oly szenvedő lényegü, hogy már maga e körülmény elég volna arra nézve, mikép mi azt nekik türhetőbbé, sőt édessé tegyük s hogy fenntartsuk folyvást ama belső életet, mit a kölcsönös bizalom, megértés, méltatás és hálaérzés által érhetünk el. Hogy e helyett legtöbb férfi miként jár el a nővel szemben, azt már emlitém s ennek okát ismét a műveltség, az öntudatosság hiánya, szóval: a magán és nyilvános nevelés ferdesége okozza. Hogy mi gátolta a helyes nevelés behozását eddig, azt az emberi társadalom háztartásának problematikus nehézségében kell keresnünk, a mi azonban napról napra jobban kigombolyodik. Hisz már egyszer kifejezém, mikép az eddigi néhány ezredév talán csak bölcsőkora az emberi fejlődés életkorának, mely, lehet, milliárdokból áll. Minden arra mutat, hogy haladásunk mér-

ónja sem nem pihen, sem nem ingadozik s ha vannak is időnként esései, később annál nagyobb emelkedéscset vehetünk észre. A fölfedezések se pihennek, e láthatlan Sphynxek, melyeknek eleget tenni csak az alkalom, csak az idő nyújt segédkezet. Addig sok kísérletünket, meglehet, széttépik e rejtett szörnyetegek; de midőn egyiknek rejtélyét megfejtjük, kiengesztelődik és mintegy segítségünkre áll a következő rejtélyek megfejtésére. És így tovább, egész odáig, míg az emberiség nagyobb része előtt tisztán fog állani ama „színvonal“ is, mely az öröksépet a művészetben elválasztja amaz ugynevezett piaczi áruktól, melyek már ekkor nem lesznek, nem is lehetnek többé előnyben az első felett, miután ezeket a kifejlett szépizlés és a tisztult életbölcselet nem fogja többé használhatni s élvezhetni, mint nem a férfi a gyermekjátékot s mint nem a vaskor embere a fa-baltákat. -- A mi

pedig a részleteket illeti, arra nézve még csak egy dologról ohajtok önnek rövid s vigasztaló választ adni. S ez az iskola ügye. Luther volt, ki a nevelésről már ép oly gondoskodással és hévvel beszélt, mint a vallásról, és ez képezi a protestantismus egyik legfőbb érdemét. Ez uj vallás szerzői általában a legfontosabb és legalaposabb módon fogták fel az oktatásügyét, de különösen Luther és tanítványa Melanchton a legnagyobb buzgalommal jártak el ez ügyben, úgy, hogy például Németországban sok tekintetben az ő rendszerük szellemét találhatjuk fel ma is. Így szintén Massachusettsben egy közgyűlés már 1647-ben oly törvényt hozott a nevelés ügyében, mely a többi közt azt rendeli, hogy minden község, mely 50 házzal bir, tartozik egy tanítót tartani, ki a gyermekeket az elemi oktatásban részesíti; míg oly község, mely 200 házzal bir, oly tanítót köteles tartani, ki elég képességgel rendelkezik arra

nézve, hogy az ifjúságot oly oktatásban részesítse, mely után az egyetembe léphessenek. A helyhatósági tisztviselők pedig tartoznak felügyelni arra, hogy a szülők az iskolába küldjék gyermekeiket, sőt jogukban áll bírsággal büntetni a hanyagokat s ha ezek tovább is makacskodnak, akkor a társadalom átveszi a család szerepét s a gyermeket magához véve, megfosztja az apát ama jogtól, melyet a természettől nyert, de melyet kellőleg használni nem tud. „És e primitiv törvényhozóknak igazuk van!” — így kiált fel egyik jeles művében Laboulaye, e józan, szabadelvű s nagy franczia állambölcsész, míg tovább így szól: — „Senkinek se szabad megengedni, hogy egy embert, egy jövőbeli polgárt tudatlanságra és durvaságra kárhoztasson, és ekkép a társadalomnak egy ellenséget neveljen.” Láthatja ezekből, kedves Czeczil, hogy már több mint kétszáz év előtt is mily

erőteljes mozgalmak folytak a nevelés-
ügy érdekében, melyek azóta folyvást
ujabb s újabb lendületeket nyernek és
Angol- s Németországban, mint Ame-
rikában már is sok szép eredményeket
vehetünk észre. Minde hosszasabb pél-
dákat és történelmi adatokat csak azért
hoztam fel, hogy némileg jelét adjam
ön előtt ama sikernek, mely már ed-
digelé is mutatkozik törekvéseinkben
s mely mint a jövőért való munkál-
kodásunk díja, folytonos ösztönt és
reményt nyújt a tovább s továbbha-
ladásra. Mert mily óriási előnyére
szolgál a műveltségnek például, ha száz
massachusettsi községben, melyek mint-
egy kétszáz ezer lakost számlálnak,
a tizennégy és husz éves ifjak közt csak
tíz találkozott, kik nem tudtak olvasni,
mint ezt egy 1832-ben kibocsátott ottani
hivatalos jelentés bizonyítja. Az igaz,
hogy mi még ettől messze vagyunk és
messze van számos állam. De ha egy
helyütt így van, mért ne lehetne később

mindenütt így? És ha mindenütt így lesz — csupán így s még nem tovább — már ekkor is mily felszámíthatlan hódításokat fog tehetni magának a tudomány és művészetek életfenntartó szelleme?! — És így tovább s tovább! S most talán be fogja látni ön, kedves barátnőm, hogy még lehet hátra egy jobb jövő, melynek nem állhat semmi útjába s mely mindenestre más állapotokat fog felmutatni, mint milyeneket a nagy történelem eddig felmutat. Ön előtt tisztán állhat most már, hogy mindent a szükség és fölfedezések alkotnak és módosítanak mindaddig, míg valami a gyakorlatnak legjobban megfelel. Innen az a Hegel-féle „minden úgy van jól a hogy van“ értelmezés, mely magában rejti ama csالhatlan — s így felfogva, éppen nem conservatív — föltevést, mely szerint az emberiség géniusa sohasem pihenhet s szükségéhez képest mindig megtalálja fegyvereit, melyekkel céljait kivívni áll

sikra. S hogy e fegyvereket első
rendben amaz egyes egyének kép-
viselik, kik e czélok iránt legjobban
tisztában vannak, azt talán fölösleges
mondanom önnek. Ezek amaz ut- és
faltörők, kik megkönnyítik a netán
szükséges rohamot s erejükhöz, tehet-
ségekhez képest olykor a legnagyobb
diadal egyedüli alkotói. De a diadal
mámora közepett ezekről ritkán emlé-
kezik meg a tömeg; teljes méltánylásuk
meg épen lehetetlen, vagy oly késői,
hogy érdemeikről részletes tudomást
nem szerezhethet a győzelemittas sereg,
sem ennek ivadéka, mert ez érdemeikről
már csak a kényelmes, szófukar kegyelet
ad némi halvány, hiányos és köteles-
ségyszerű bizonyítványt. De azért ily
egyesek mindig voltak, vannak és lesz-
nek, s ha legtöbbször nem is vesz-
rólok méltó és szükséges tudomást a
világ, ám azért hatásuk áldásos ereje
ott terjeng a légben, melyből mindenki
egyaránt lélekzik s ott ül az anya em-

lőjén, melyből a csecsemő az első tápot azzal együtt szivja be. És ez az erő csak a tudományban és művészetekben rejlik, de legfőképp a költészetben, mely azonkívül, hogy önmagában minden művészetet s tudományt egyesít, hatása és elterjedése legáltalánosabb, legkönnyebb. Tehát a tudomány és művészet fölfedező és alkotó szellemei képezik leginkább amaz erőt, mely az emberiség szellemének mintegy rést tör és utat mutat boldogulása céljaihoz s a kik mint rejtett emeltyűk, úgy állanak e szellem szolgálatában, mely mindenekfelett ö n t u d a t r a törekszik. De az ily egyeseket alig lehetne mind felmutatni és a történelem sem igazságos mindig az ilyenek iránt; és mert az ilyeneknek legtöbb ellenesei s irigyei vannak, mint ez már az ember — a tökélytelen ember — természetében fekszik. Alkotni csak valamely anyagból lehet, s hol már ez anyagból fennáll bizonyos alkotás, ott rombolás nélkül nem lehet új alko-

tást kezdeni. Az ily alkotó szellemeknek ekkép a meglevő alkotás ellen kell egyszersmind háborut viselniök, melynek tulajdonosai méltán föllázadnak, nem is sejtván, hogy a már meglevőnél jobbat, tökéletesebbet kapnak cserébe. Ők föllázadnak és üldözik őket, míg ama kevesek, kik megértik e mérész rombolókat, nincsenek elegenden arra, hogy megnyugtassák a háborgókat, vagy ők is csak olyanok, kik bár sejtik e nagy szellemek küldetését, ám hasonló, desilány törekvéseik tehetlen erőérzetében maguk is ellenök lázadnak s irigy féltékenységgel nézegetik az ő hatalmas romboló s alkotó erejüket, melylyel mindennek daczára sebes léptekkel rohannak a győzelem felé. S most egy ilyen s egyszersmind ismerős példát hozok fel önnek. Gondoljon Petőfire, e hatalmas, alkotó lángszellemre, mely alig egy évtized alatt halomra döntötte az addig fennállott s idegen elemekből táplálkozó beteges, vézna költészetünk

majd minden alkotását, míg e helyett ép,
üde s a művészetnek megfelelő átaláno-
sabb szellemet ültetett abba, mely azóta
napról-napra mélyebb s mélyebb gyö-
keret ver. Mig élt, addig jóformán foly-
vást üldözték, s mióta meghalt, azóta
csak üres, elcsépelt phrasisokkal be-
szélnek róla, és nincs, a ki műveinek
hatásáról csak megközelítőleg tájékozó
jellemzést, vagy tanulmányt irt volna.
Pedig az ő szelleme lüktet nagyrészt a
forradalom utáni műveltebb nemze-
dekben s bár ma is még igen sokan
vannak, kik az ő páratlan érdeméről
kicsinylőleg szólnak, ám azért, ha ér-
zelmeink tárházát megvizsgálhatnók,
nagyon, de nagyon sokat találánk,
melyet mind neki, az ő szellemének
köszönhetünk! — De hagyjuk ezt, mert
még azt gondolhatná ön, hogy ma-
gamért s a magam fájdalmáról beszé-
lek. Pedig isten látja lelkemet, hogy e
pillanatban megfeledkezém arról, hogy
engem is költőnek tart a világ. Nem az

én fájdalmamról szoltam tehát, de egy általánosról s legfőkép nemzeti fájdalomról. Szegény, a ki együtt nem érzi ezt velem! Ön, tudom, érzi s azért nem vádol szerénytelenséggel. Önnek megvallom azt is most már, hogy én Petőfinék sokat köszönhetek s talán ha ő nincs, úgy én sohase irtam volna verseket. Pedig — ezt is ki merem mondani — talán én velem is gazdagodott kissé költészetünk, mely eddig oly nehezen hajolt az általános felé. Az én törekvésem e téren pedig leginkább ebből áll: érezni, mint „ember“ s nem, mint magyar ember. Az éghajlat, nevelés és közszellem befolyása alól úgy sem vonhatom ki magam; arról rám ismerhetnek, hogy magyar vagyok; s ez önkéntelen. E kifejezésben: érezni, mint „ember“ egyszersmind az összes emberiség érdekeinek szemmeltartását értem, melynek hatása alatt fogok tolat, midőn egy-egy nem egészen subject tárgyat veszek kidolgozás alá.

Ilyenkor, azt hiszem, egészen hiányzik belőlem még ama jelleg is, mit előbb említettem, mint ismertető vonást. És ezt tartom én újabb időben a költő feladatának, tartozzék bármely nemzethez. Petőfi is így szól: „A XIX. század költőihez“ című gyönyörű költeményében:

„Ne fogjon senki könnyelműen
A húrok pengetésihez.
Nagy munkát vállal az magára,
Ki most kezébe lantot vesz.
Ha nem tudsz mást, mint eldalolni
Saját fájdalmad s örömed,
Ugy menj! nem kellesz a világnak,
S akkor a szent fát félre tedd.“

~ „Künn a pusztákban bujdosunk, mint
Népével Mózes bujdosott,
~ Követvén, a mit isten rendelt
Vezérül, a lángoszlopot.
Ujabb időkben isten ilyen
~ Lángoszlopul a költőt rendelé
~ A nép mellé, hogy ez vezesse
~ Őket a Kánaán felé.“

S tudja, kedves barátnőm, hogyan megy tovább e szép költemény? Mintha csak önt is illetné belőle valami. — Hallja csak, kérem:

„Vannak hamis proféták, a kik
Azt hirdetik nagy hangosan,
Hogy megállhatunk, mert már itten
Az ígéretnek földje van.
Hazugság! szemtelen hazugság!
Mit milliók czáfolnak meg,
Kik fázva, vagy a nap hevében
Éhen és szomjan tengenek.“

„De majd ha a jog asztalánál
Mind egyformán foglal helyet;
Ha majd a bőség kosarából
Mindenki egyaránt vehet;
Ha majd a szellem napvilága
Ragyog minden ház ablakán,
Akkor mondhatjuk, hogy megálljunk,
Mert itt van már a Kánaán!“

S most írjak-e még önnek többet?
Pedig e versből a végstróphát még
hátratarartám. Írjak-e még arról, hogy
miként fog kiveszni egykor mindoly

„indulat“, mely belőlem — saját nevelésemnél fogva — már igenis végkép kiveszett s mely lassankint ki fog veszni mindenkiből, ki egy bizonyos fokát ez öntudatosságnak elérte? Irjak-e arról, hogy miként fog a házassági viszony is a szükség és gyakorlat bölcs utmutatásai szerint módosulni és belsőleg törvényesülni, míg oda jut, hogy a legkisebb törvénszegés is meg fogja büntetni magát, mint ez már nagy részben ma is így van. Hisz beszéltem én már e levél elején önnek az illúziók — ez örök szivárványok — visszautasíthatlan s tisztán emberi természetéről, melyeknek tisztelete nélkül, a bennünk rejlő ideális hajlamoknál fogva, igazán nem boldogulhatunk soha! És ez ama „szép“ iránti ösztön és érzék, mely a művészetekben fog állandó, üde forrásra lelteni szomjuságaiban s mely összhangot s egységet keres s fog találni ama két szélső, de való lények között az „ember“-nek, miket állati

és szellemi világunk alatt értünk. Hiába hasonlít tehát ön engem ama vakbuzgó, de azért gyilkolni képes mohamedánhoz, mert ön jól tudja, hogy én e szóban: „szenvedély“ is csak nemes érzelmet, nemes gerjedelmeket akarok érteni s másként „állati düh“-nek nevezem azt inkább. Ön tudja, hogy ha én azt irtam is amaz ön által idézett költeményemben, mikép: „az én hitem oly halvány, oly sötét“, ám ez csak oly beszámítás alá eshetik, mint minden pillanatnyi érzés, melyet — mint negyedik levelemben magyarázám is önnek — a költő kifejezhet, a nélkül, hogy azzal erkölcsileg ártana, vagy ellenmondásba jöne önmagával. Nem árt, mert nem elvet, nem törvényt ad elő, csak eszmét s igazságot, melyek ép úgy változhatnak, mint ama hangulat, a melyben kifejezi azokat. A kétely ép oly jogosult tárgya a költőnek, mint a kétségbeesés, mert mind-ezek — mint ezer más — az emberi

természetben gyökereznek, de melyek — mint jól tudjuk — csak időhöz köt-
vék; s így midőn azoknak hangot s ala-
kot ad a költő, akkor szépízlésünk által
csak értelmünket nyeri meg amaz
eszme számára, mely így hamarább
válík elvvé s törvénynyé, abban az
értelemben, melyben azt a költő mint-
egy szellemünk ítélőszéke elé állítá,
megadva — érzülete által — annak
bölcs eldöntéséhez a helyes irányt. Azért
képezik az előretörő emberiségnek leg-
hatalmasabb fegyvereit a költők, a
valódi költők, kik magasabb értelmök
s dús eszmélkedő erejük által a követ-
keztetések nagy labirintjában nem oly
könnyen tévednek el s az onnan hozott
eszmék s érzelmeik meggyőző és vonzó
hatalmával újabb s újabb világítást
vetnek amaz utakra, melyek bennünket
rendeltetésünk való céljához, lehető
boldogulásunkhoz mindközelb visznek.
A költők után jönnek a többi művé-
szetek hősei s a tudományok fölkent baj-

nokai. Bizzuk sorsunkat, édes Czecczil, ez egyes nagy szellemek biztos kormányára, sőt álljunk be hozzájuk — ha nem többnek — közvitéznek, mert nekik erre szükségök van, míg ez által mi a legszentebb kötelességünket teljesítjük. Akkor hamarabb el fog jöni amaz idő, melyről Petőfi idézett versének 4-ik strophája szól s melyhez még e strophá jö befejezésül:

„És addig!? Addig nincs megnyugvás!
Addig folyvást küzködni kell!
Talán az élet munkáinkért
Nem fog fizetni semmivel.
De a halál majd szemeinket
Szelid, lágy csókkal zárja le,
S virágkötéllal, selyempárnán
Bocsát le a föld mélyibe.“ —

S aztán, ha ez idő is bekövetkezik?! — kérdi ön bizonyosan, édes barátnőm. —

Aztán hátramarad a mindent örökéletben tartó verseny.

Miben? — kérdi ön ismét. —

A fölfedezésekben, melyeknek nincs vége, és a művészetekben, melyekben nincs tökély.

S ha volna?

Akkor a különböző tehetségeknek egymással való küzdelmében.

S e különböző tehetségek versenye nem szülne ezerféle újabb ellenségeskedést?

Többé nem is szülhetne, mert legtöbb emberben illetékes bíróra lelnénk már ekkor, melyek együtt osztályoznák a versenyzőket s ezt mindenki tartoznék elfogadni s tisztelni, mint törvényt. S ha ma ezerféle ellenségeskedések folynak, annak oka egyedül a műveletlenség, vagy a nagyon is sok és másfoku műveltség, melyben a tisztult izlés és az öntudatos ítélőtehetség a legkevesebb.

S ha a jelen emberének az nem elég, ha „a halál virágkötéssel, selyempárnán bocsátja le a föld mélyibe“?

Akkor az az ember hasonló a — papagájhoz, kinek elég, ha rézkarikáján

forogva és ringatózva, urnője hordja szájába a jófakatokat, melyért értelmetlen szavakat rikácsol. Tudom, hogy sok ily papagájunk van még! — De ön ne legyen ilyen és álljon be a küzdők, az emberek sorába bármily ranggal, mert Petőfi azt is mondja:

„Tiszteljétek a közkatonákat!

Nagyobbak ők, mint a hadvezérek.“

De ön most se nyugszik s azt kérdezi: „hát a végczél?!

E kérdésre leteszem fegyvereimet.

S jaj annak! a ki fölveszi helyettem. Akár ellenem.

És jaj lesz mindörökké!

Különben e kérdésre van egy feleletem s ez abból áll, hogy: olvassa el első levelemet. Olvassa el minden levelemet, minél többször. Meglátja, hogy akkor utóbb is az én táboromba jő.

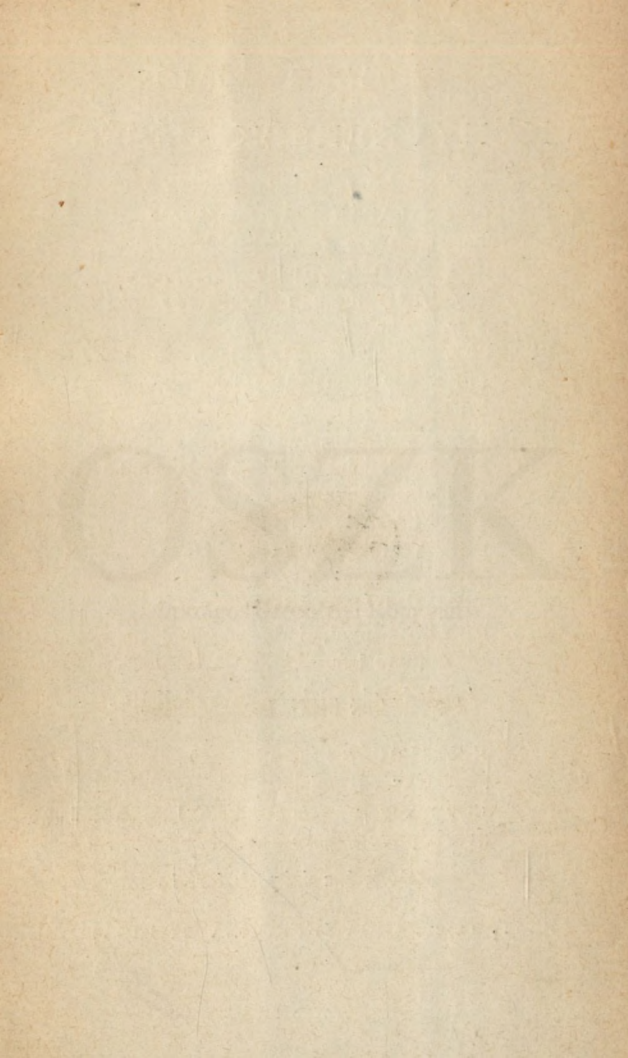
S most isten önnel, kedves barát-nőm! Reménylem, hogy meggyőztem önt, és ha most nem is, de valamikor még fölveszi ön e levelezések elejtett,

Isten önnel!

☞ Sajtóhibák. ☞

12	lap,	2.sor	„csak felületes“	helyett	„s csak felületes.“
13.	„	21. „	„meg feleljünk“	„	„megfeleljünk.“
15.	„	3. „	„saját — maga“	„	„sajátmaga.“
26	„	1. „	„lem ondásábó“	„	„lemondásából.“
36.	„	13. „	„tudják mi“	„	„tudják, hogy mi.“
39.	„	4. „	„pihennékl“	„	„pihennék!“
73.	„	16 „	„orosz“	„	„orosz iskoláju.“
83.	„	4 „	„felroható“	„	„felróható“
99.	„	17. „	„alkototott“	„	„alkotott.“
136	„	8. „	„különben“	„	„különben“
139.	„	24. „	„álláspontjá“	„	„álláspontját.“

AIGNER LAJOS

KÖNYVKERESKEDÉSÉBEN

(váczi-utca 18. „Nemzeti szálloda“) kaphatók :

BENEDEK ALADÁR „**Költeményei**“ (1866. két kötet) füzve 2. fr. diszkötésben 3 fr.

BENEDEK ALADÁR „**Ujabb költeményei**“ (1868. egy kötet) füzve 1 fr. 30 kr. diszkötésben 2 fr. 10 kr.

BENEDEK ALADÁR „**Legujabb költeményei**“ (1870. egy kötet) füzve 1 fr. 50 kr., diszkötésben 2 fr. 20 kr.

BENEDEK ALADÁR „**Mécsvilágok**“ (társadalmi és életbölcseleti irányczikkek, 1869. különösen női olvasmányul) már csak diszkötésben 2 fr.

BENEDEK ALADÁR „**Hulló levelek**“ (1871. költemények) füzve 1 fr. keménykötésben 1 fr. 40 kr., diszkötésben 2 fr.

BENEDEK ALADÁR „**Czeczil levelei**“ (életbölcseleti olvasmányul, különösen hölgyek számára. 1872.) füzve 1 fr. 30 kr. diszkötésben 2 fr. 10 kr.

és előfizetés útján megrendelhető:

BENEDEK ALADÁR: (Sajtó alatt) „**Árnyak, sugarak**“ (legujabb költemény-gyűjtemény 1872.) egy vastag kötetben, a **költő hű arczképével**, füzve 2 fr. diszkötésben 3 fr.

(Bolti ára drágább leend.)

PEST, 1872. FANDA és FROHNA NYOMDÁJÁBÓL

